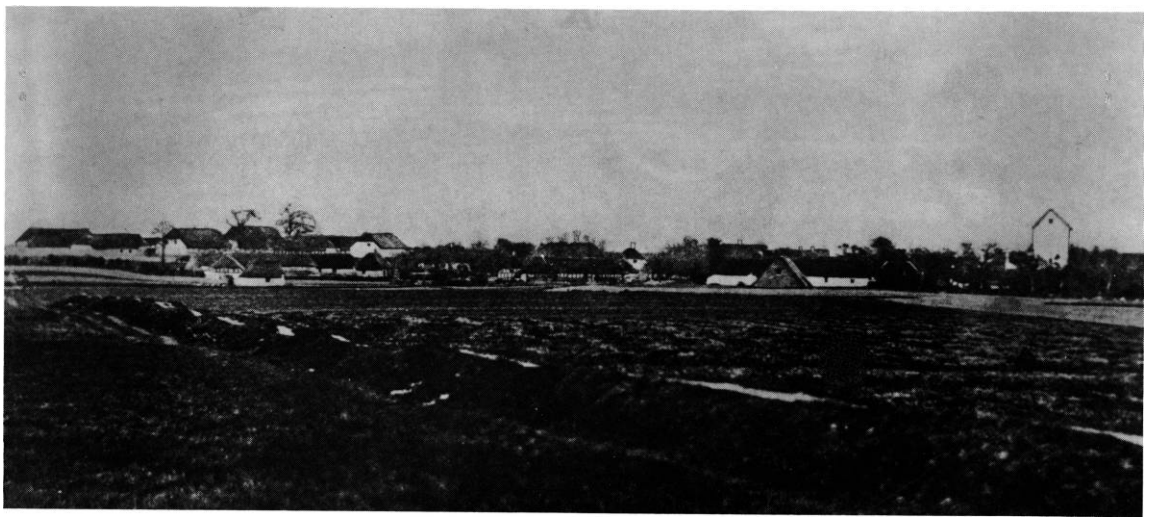

Fig. 1. Tønning set fra vest. Ældre foto i Brædstrupegnens Hjemstavnsarkiv. - *The village seenfrom the west.*

TØNNING KIRKE

TYRSTING HERRED

Landsbyen Tønning er tidligst omtalt 1409,[1] sognet er nævnt et par år senere,[2] kirken først 1492.[3] I ekstraskat 1524,[4] den såkaldte landehjælp, bidrog kirken med det betragtelige beløb af 20 mark. Det er ukendt, hvem der i den katolske tid sad inde med kirken,[5] men med reformationen kom den efter alt at dømme i kronens besiddelse. Dette fremgår af den bevarede regnskabsbog 1604-78 og er udtrykkeligt nævnt i herredsbogen 1661.[6] 1688[7] blev korntienden solgt fra, og 1702 opnåede sognepræsten Hans Sørensen Hjortsvang ved nabopastoratet Linnerup-Hammer (Vrads herred) som gunstbevisning og lønforbedring at måtte oppebære Tønnings og annekskirken Trædens kongetiende. Ordningen forudsatte, at han vedligeholdt bygningerne og deres udstyr, men øjensynligt kneb det med at tage denne forpligtigelse alvorligt. Der måtte afholdes ekstrasyn og retssager, som har efterladt et billede af kirkens miserable tilstand[8] (jfr. nedenfor). Efter Hjortsvangs afgang 1717 indlemmede kongen to år senere kirken i Skanderborg rytterdistrikt[9] (jfr. inventaroversigt), ved hvis ophævelse 1767[10] den på offentlig auktion solgtes til forvalter Kolliin i Horsens. Han erhvervede ved samme lejlighed Sønder Vissing kirke (s. 3810), og ligesom denne og adskillige andre kom Tønning kirke under Mattrup (jfr. s. 3992) engang før 1776[11] (jfr. s.4050). Efter stamhusets ophævelse 1828 købtes kirken af konsul Rasmus Secher på Tamdrup Bisgård (Nim herred),[12] ved hvis død 1850 den overgik til svigersønnen, dr.med C.J. Boye på Haugshus ved Jelling.[13] Før kirkens overgang til selveje, der fandt sted 1.januar 1909, nævnes som tiendeejer i 1890erne en enkefru M. Hansen i Skårup, og derefter en frk. A. Hansen, samme sted, antagelig en datter af førnævnte.[14]

1574[15] behandlede kancelliet en klage over lodsejere i landsbyen Gammelstrup (i sognet), der ved at flytte markskel havde gjort indhug i kirkens ejendom.

Sagn. I begyndelsen af forrige århundrede nedskrev sognepræsten i kirkebogen,[42] at Tønning og Træden kirker var bygget af to søstre, der på et tidspunkt blev uvenner og derfor tilmurede kirkernes mod hinanden vendende døre.

I den højtliggende landsby, hvis gårde i sin tid slog kreds om det store gadekær (fig. 41), indtog kirken sin plads i kransens sydside. Navnlig anskuet fra syd og vest har kirkebygningen fortsat en markant beliggenhed og er synlig viden om, hvilket må have været endnu mere udtalt, da tårnet havde sin fulde højde (jfr. s. 4049). Kirken er bygget på toppen af en øst-vestgående højderyg, på hvis nordside Havbæk strømmer østpå mod Gudenå og danner grænse mod Sønder Vissing sogn. Adskillige gravhøje kroner ryggen, og en af dem,[16] der er indfanget af kirkegårdens hegning, blev efter sigende i første halvdel af forrige århundrede benyttet som gravsted (jfr. s. 4069). Pastoratets annekskirke i Træden (s. 4075), der i luftlinie kun ligger et par kilometer borte, ses over bakkerne i syd.

Kirkegården,som synet 1877[13] konstaterede *udvidet* lidt mod nord, har i øvrigt bevaret sin ældre udstrækning (jfr. fig. 41). Området *hegnes* af nyligt istandsatte stengærder bortset fra østsidens søndre halvdel, der efter synets beslutning 1905[17] er udført som en to alen høj, støbt mur af brudsten. Hegningen nævnes første gang 1604,[18] da en strækning blev lagt op; i de følgende år fortsatte arbejdet, ligesom det i samme periode var tilfældet ved mange andre kirkegårde. Siden omtales lejlighedsvis, at diget var skredet ud og skulle eller blev udbedret.

Der er tre *indgange:* Port, låge og en indkørsel ved depot for materialer m.v. Hovedadgangsvejen sidder i det nordvestre hjørne, i tilslutning til den i 1978 etablerede parkeringsplads. Den består af et par jerntremmefløje mellem piller af brudstensmurværk. Fodgængerlågen midt på østsiden er 1988 udformet med en tilsvarende fløj mellem piller i blank mur af røde sten, hver forsynet med en pyramideformet, støbt afdækning. Indkørslen østligst i sydsiden består af jerngitterfløje ophængt på jernstolper.

Indgangene er tidligst omtalt 1615,[18] da to *friste* blev sat i stand og senere forbedret med nye jern; i samme periode blev porten og begge låger fornyet. 1651-52 nævnes en ny †rist i øst, 1680-81[19] blev den vestre repareret, og et par år senere fornyedes port og låger. I begyndelsen af 1700rne (jfr. s. 4043) var tilstanden ikke for god; det anføres bl.a. at »svin og andet småkvæg har deres gang« på kirkegården, ligesom vestre †rist »trædes øde af heste, som ejes af bønder i Tønning«.[20] Ristene blev udbedret, men i øvrigt skete der ikke noget, før kirken kom under pleje af rytterdistriktets bygningskyndige. 1719[21] indkøbtes træ til bl.a. porten, men året efter skrev synet,[22] at arealet henlå »så godt som en almindelig fælled for svin, får, gæs og høns«. På denne tid var i hvert fald porten og lågen, der sad i vestsiden, en *muret †portal*, som 1743-44[23] af murer Niels Andersen blev brækket ned og erstattet med en trækonstruktion med tag af fyrrebrædder.

Herefter foreligger blot spredte notitser om istandsættelser, før der på synets forlangende 1869[17] opmuredes tre piller til hovedporten og dens låge. Ved en reparation efter påkørsel 1925 synes porten at have haft den nuværende form.

Samtidig med stengærdernes omlægning i 1940rne rejstes uden for den nordligste ende af vestre dige et *ligkapel* efter tegning af Holger Sørensen, Brædstrup; 1988 blev det teglhængte, i mellemtiden hvidkalkede hus ombygget og indrettet til kontor og redskabsrum.

På kirkegården er der i syd og vest enkelte store elme, der udgør en rest af en række hele vejen rundt; i nordøst står nogle birketræer. 1886 blev gangen omkring kirken belagt med ler og skarp grus, og 1905 ønskede synet etableret gange på kirkegårdens søndre del, hvor der skulle sættes elm og ahorn. 1987 var der tale om »opkastning« af den ovennævnte gravhøj.[17]

BYGNING

Kirkens ældste dele er kor og skib, der vel er opført omkring år 1200. I senmiddelalderen, dvs. i årtierne før og efter år 1500, er der indbygget hvælv begge steder, og i samme tidsrum er der tilføjet et tårn i vest samt et våbenhus på skibets nordside. Tårnet, der oprindelig havde en etage mere, er formentlig i 1700rne blevet reduceret til sin nuværende skikkelse og 1947 suppleret med et muret trappehus på sin nordside. Orienteringen har en mindre afvigelse mod syd.[24]

Den oprindelige bygning, hvis skib har samme størrelse som f.eks. det i nabosognet Sønder

Fig. 2. Kirken set fra nordøst. Hugo Matthiessen fot. 1938. - *The church seenfrom the north-east.*

Vissing, mens koret er lidt mindre[25] (s. 3812), er opført med mure, der udvendig er af granitkvadre på skråkantsokkel, indvendig af marksten. I korgavlen når kvadrene op til kippen, mens tagtrekantens inderside er fornyet i små sten.

Af oprindelige enkeltheder er *norddøren* bevaret i brug, mens syddøren, der foroven er ødelagt af et vindue fra forrige århundrede, skimtes ude og inde; begge åbninger har tilsyneladende været ens. Nordre dørhul har 28 cm brede anslag af lodretstillede kvadre, der springer ni cm frem for siderne i den 138 cm brede åbning; den vandrette overdækning udgøres af en 153 cm lang stenblok, hvis plane frontside krummer med et tympanonlignende, 80 cm højt midtparti.[26] I dag er åbningens højde 217 cm over gulvet.

Af oprindelige *vinduer* er der i skibets nordside bevaret ét, som i facaden måler 148x66 cm og indvendig er 84 cm bredt.[27] Desuden er korets østvindue i behold, dog i ændret skikkelse og genåbnet efter synets henstilling 1862.[17] Udvendig er det omdannet til en to skifter høj, rektangulær åbning; indvendig ses det rundbuede vindueshul (139x90 cm) med de smigede sider bevaret. Ved en restaurering i 1940rne blev i kirkens nordside genskabt et par vinduer, hvor der i forrige århundrede havde været indsat store med jernstel (jfr. nedenfor). Endelig henligger på kirkegården et par 37 cm høje, rektangulære overliggere, hver med rundbuet top til en 73 cm bred åbning.

I det indre, der oprindelig har stået med fladt træloft, er bevaret den kvadersatte, i 1890erne[17] rensede korbue, hvis bredde udgør halvdelen af triumfvæggens længde. Selve bueslaget er bredere end lysningen mellem vangerne, og dets vederlag angives med et par granitblokke med indbyrdes lidt forskellige, lidet fremtrædende

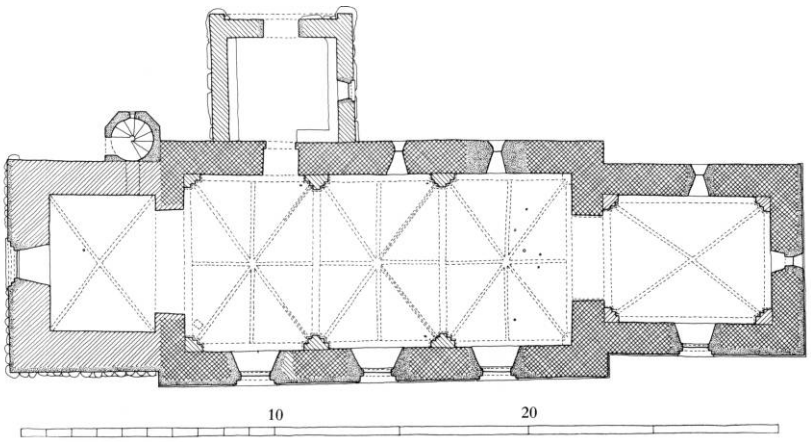

Fig. 3. Grundplan 1:300. Målt af John Bennetzen 1989, tegnet af KdeFL 1993. - *Ground-plan.*

profileringer (fig. 5 og 6); søndre er beriget med to tovsnoninger, den nordre kun med én.

I skibets sydøstre hjørne er kvaderen i det 47 cm høje, andet skifte over soklen på sin østvendte side dekoreret med *relief* af et firbenet dyr (fig. 8), som Uldall opfattede som en gris.

Ændringer og tilføjelser. Som nævnt blev kirken i årtierne på begge sider af år 1500 genstand for en større byggeaktivitet, der afgørende ændrede dens karakter og frembragte den helhed, der med mindre forandringer er bevaret frem til i dag. Det drejer sig om indbygning af hvælv i kor og skib samt tilføjelse af tårn og våbenhus. Rækkefølgen af disse byggearbejder kan ikke konstateres. Imidlertid forsynedes som oftest koret med hvælv før skibet, og eksistensen af den nedennævnte †lem i skibets hvælv tyder på, at disse er muret før tårnets opførelse. Der tegner sig således en mulig rækkefølge, som dog lader det stå åbent, om tårnet rejstes tidligere end våbenhuset.

Overhvælvning (jfr. kalkmalerier) af kirkens indre er som antydet formentlig indledt i koret, hvis enkle krydshvælv adskiller sig fra skibets. Ribberne, der er retkantede og en halv sten brede, hviler ligesom de fire skjoldbuer på falsede hjørnepiller, hvor vederlag angives ved et fremkraget skifte af normalsten.[28] Hver ribbe er på hvælvets overside suppleret med en halv sten bred overribbe med kamtrin.

Skibet er derimod overdækket med tre fag af den type ottedelte hvælv, som er anvendt i den overvejende part af egnens kirker; vederlag markeres af fremkraget skifte. I øst er gennemført en speciel udformning, idet både skjoldbuer og ribber hviler på relativt kraftige, indmurede konsoller, hvor hvidtekalk dækker materialet og udformningens enkeltheder. Ved denne disposition blev rummets østre hjørner holdt fri; her stod måske †*sidealtre* på den tid, da hvælvarbej-

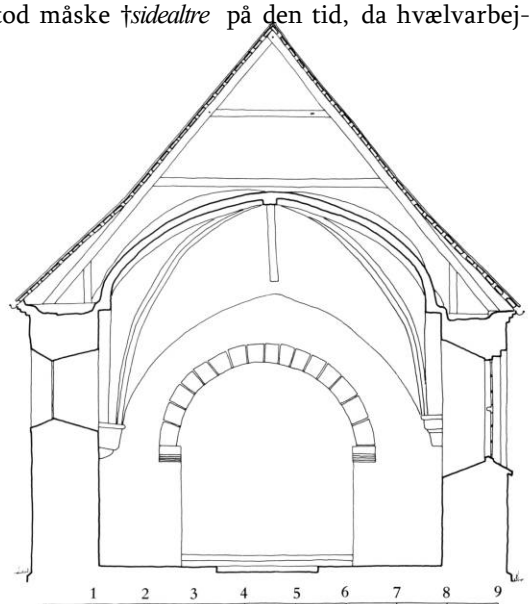

Fig. 4. Tværsnit i skibet set mod øst 1:150. Målt af John Bennetzen 1989, tegnet af KdeFL 1993. - *Cross-section through the nave looking east.*

det fandt sted. I alle fag er hvælvenes kapper temmelig kuplede. Der er ingen overribber undtagen på det vestligste fags sydvestre ribbe, hvor der er bevaret en rest af kamtrin og en smal overribbe. Denne indretning skal forstås i funktionel sammenhæng med den nu tilmurede *†lem* ved siden af.

Ribberne er som sædvanligt dannede af kantstillede normalsten. Dog bemærkes, at de to vestre fags østre hjørneribber er rundede eller tilspidsede; i det midterste fag gælder det begge ribber, i det vestre kun deres nederste halvdel. Denne formmæssige fremhævelse af de fire ribber, som parvis sidder symmetrisk om kirkens hovedakse, er ikke udtrykt i deres dekoration (s. 4052).

Nogle af afløbshullerne i skibet står fortsat åbne, undtagen i det østligste fag, hvor der til gengæld højere oppe i kapperne er en række huller, som antyder eksistensen af en forsvundet og i øvrigt ukendt *†messeklokke,* eventuelt et*†messespir.*

Skibets vestre taggavl, hvis yderside ses i tårnets mellemstokværk, er udført med munkesten i munkeforbandt uden dekoration bortset fra et savskifte, der i tagfodshøjde strækker sig over hele bredden. Omstændighederne sandsynliggør, at denne gavl oprindelig, ligesom den øvrige bygning, var af kvadre,[29] og at den i sin nuværende form er en senere ommuring. Antagelig har denne fornyelse[30] fundet sted i forbindelse med hvælvslagningen og har måske samtidig udgjort en forberedelse til det planlagte tårnbyggeri. Savskiftets tilstedeværelse kan dog

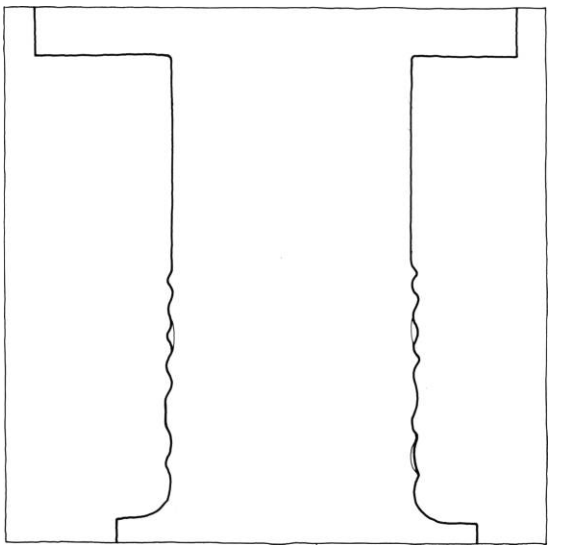

Fig. 5. Korbuens kragbånd 1:5 (s. 4045). KdeFL 1992. - *The imposts of the chancel arch.*

være et vidnesbyrd om, at gavlen stod fri en tid, før den skjultes af tårnet.

Tårnet er på traditionel måde placeret ved kirkens netop omtalte vestgavl, hvorpå dets østmur hviler. Tårnrummet står ved en bred, rundbuet arkade i åben forbindelse med skibet, hvorfor dettes gulvareal modtog en betragtelig udvidelse med tårnets opførelse. Bygningen, der har været højere end nu, præges overalt af meget omfattende reparationer og fornyelser. Oprindeligt murværk er stort set kun bevaret i tårnrummet og i øst- og nordmurene. Det fremgår her, at tårnet på en syld af store marksten, der er synlige udvendig, er opført i en blanding af granit og tegl. Granitten i form af

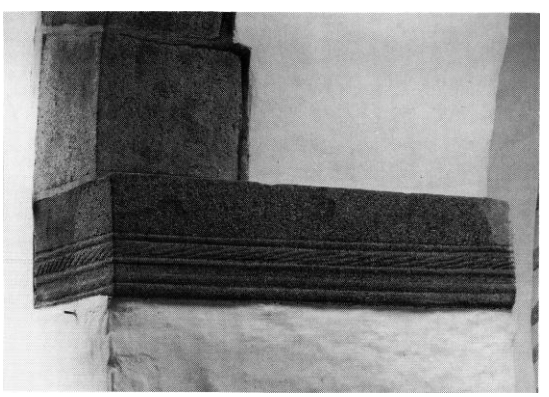

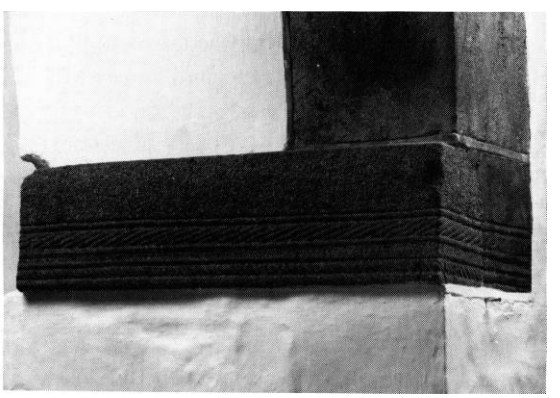

Fig. 6. Korbuens kragbånd, det nordre til venstre (s. 4045). NE fot. 1993. - *The imposts of the chancel arch.*

Fig. 7. Kirken set fra sydøst. M. Mackeprang fot. 1901. - *The church seen from the south-east.*

kvadre, der antagelig er genanvendte,[29] ses forneden i 3-4 skifters højde, hvorefter på nordsiden granit og munkesten veksler lagvis omtrent op til et niveau i højde med skibets tagfod. Herover består facaden af mursten med enkelte, spredte kvadre; indvendig er der ridsede fuger.

Tårnrummets vægge er udført i tegl i munkeforbandt afbrudt af bånd af granitkvadre. Under opmuringen har man med forlæg i væggene forberedt rummets overdækning med hvælv. Det eksisterende, enkle krydshvælv med retkantede ribber er derfor formentlig samtidigt med tårnet; i vestre kappe er et klokkerebshul.

Adgangen til tårnets øvre stokværk foregår på nordsiden ad en højtsiddende, udvendig døråbning (jfr. bl.a. Føvling, s. 4021). Stiger og trapper har i tidens løb afløst hverandre som adgangsvej til døren (jfr. nedenfor), før det nuværende, polygonale, blyhængte trappehus blev tilføjet 1947.

De nævnte fornyelser og udbedringer, der på syd- og vestfacaderne umiddelbart aflæses som skalmuringer, ses i mellemstokværket at være så omfattende, at hele muren på de to sider er nyopført (i reduceret tykkelse) over tårnrummet. I øvrigt er der i mellemstokværket ingen oprindelige enkeltheder; rundbuede åbninger i nord og syd er senere indretninger, ligesom adgangen til skibets loft synes brudt på synets foranledning 1866.[17] I den næste etage, der i dag udgør tårnets tagrum, er der i østgavlen en dobbeltåbning af den slags med en midtdelende pille, som må være inspireret af glamhullerne i Århus domkirke (s. 236-37). Spredt i stiftet med sin vestligste forekomst i Ejstrup findes sådanne åbninger, der alle steder tilhører et klokkestokværk. Set i lyset af Tønningtårnets nedennævnte reparationshistorie kan der ikke være tvivl om, at østsidens dobbeltåbning udgør en rest af en i øvrigt forsvundet etage, der har haft tilsvarende glamhuller mod de tre andre verdenshjørner.

Hver af det bevarede glamhuls to åbninger er 68 cm bred, og midtdelingen udgøres af en muret søjle med diameter på 28 cm. Allerede Uldall måtte konstatere, at kapitælet var så medtaget af vind og vejr, at dets form ikke lod sig bestemme. Udvendig sidder åbningerne i en 180 cm bred, halv sten dyb, rundbuet blænding, hvis halvstensstik ledsages af kopskifte; den indvendige niche er fladbuet.

Tårnet omtales første gang 1617[18] i anledning af forstærkningsarbejder, idet en tømrer[31] fra Træden sammen med otte karle indlagde bjælker under »klokkeværket«. Allerede 1627-29[18] blev en af siderne ommuret, og herefter fremgår det, at der med tankevækkende korte intervaller måtte udføres istandsættelser, hvoraf en del forekommer at have haft betydeligt omfang. Følgende årstal er nævnt: 1631-32, 1641 og 1646-47, 1655-57,[18] 1680-82, 1683-84[19] og 1735.[32] Hertil slutter sig synsudsættelser fra første del af 1700rne, der i forskellige vendinger beskriver tårnet som »forfaldent og revnet«. Man bemærker, at ved disse lejligheder nævnes »glampillerne« (1703[20]), glamhullerne (1715[22]) og »de fire glamhuller« (1734[32]). Det fremgår 1707,[20] at tårnets gavle vendte mod øst og vest.

Omstændighederne taler for, at den ombygning, som reducerede tårnet med en etage og frembragte det nuværende udseende med murede gesimser i nord og syd, fandt sted 1755-56.[33] I disse år blev nemlig syd- og vestsiderne helt fornyede, østsiden kun delvis, mens denne og nordsiden i øvrigt blev sat i stand. Niels Schou fra Skanderborg ordnede til sidst tagværket og opsatte en ny klokkestol (s. 4067). Senere skalmuringer nævnes 1881 og 1944.[17]

Med sin udsatte placering er det ikke særlig bemærkelsesværdigt, at trappen op til den højtsiddende indgang til tårnets øvre stokværk som nævnt har måttet fornyes med jævne mellemrum. En tvetydig formulering i regnskabsbogen under årene 1651-52[18] bør dog noteres, fordi den antyder, at trappen indtil da var af sten: »En opmuret gang til tårnet, som var ugavnlig, nedtaget«. Året efter betalte kirkeværgerne for »en ny trappe af træ op til tårnet med klædning af træ på den ene side«.

Våbenhuset, der ikke er højere, end at dets kip ligger i niveau med skibets murkrone, er rejst på kirkens nordside, således at det orienterer sig mod landsbyens huse, ligesom f.eks. i Grædstrup (s. 3942). På en syld af svære marksten er bygningen opført af munkesten i munkeforbandt. Såvel facader som vægge bærer præg af istandsættelse; sådanne er omtalt 1651-52[18] og 1755-56.[23] Bygningen er uden karakteristiske

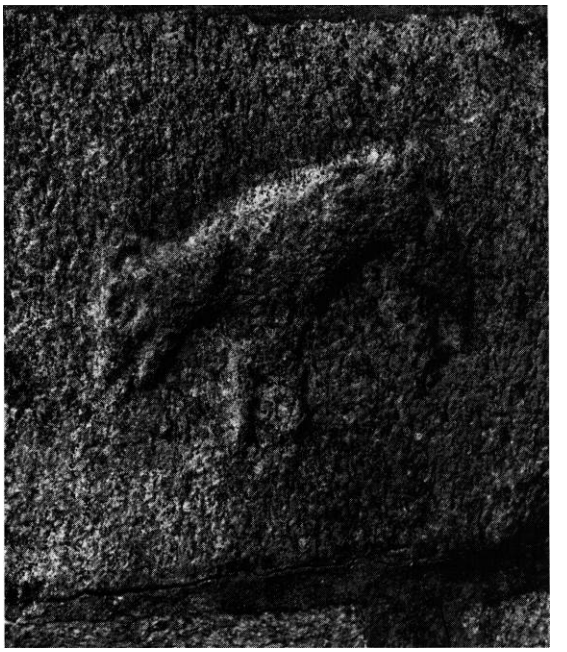

Fig. 8. Billedkvader i skibets østgavl (s. 4046). NE fot. 1993. - *Figured ashlar in the east gable of the nave.*

enkeltheder bortset fra gavlen, der til gengæld er temmelig usædvanlig. I hver side er der et 60 cm bredt, lisénlignende fremspring, som i dag er komponeret sammen med en halvrund bue, således at hele gavlen udgør én stor blænding[34] (jfr. fig. 2). Oprindeligt murværk er kun bevaret op til et niveau omtrent svarende til taggavlens fodlinie, hvilket dog er tilstrækkeligt til at godtgøre, dels at lisenernes bredde her konsollignende øges til 90 cm,[35] dels at det tilbageliggende facadeplan mellem lisenerne har fortsat højere op.

Der kan ikke være tvivl om, at gavlen ligesom i dag har været udformet som en storblænding, muligvis identisk med »den store bue over kirkedøren«, som år 1700[22] skulle kalkes. Man kunne formode, at kompositionen har været beslægtet med vestgavlen på nabokirken i Hammer (Vrads herred), der karakteriseres ved konsolbårne spærstik følgende taghældningerne. Eventuelle blændinger og den oprindelige form på dørhullet, som synet 1873[13] ønskede udvidet, lader sig ikke rekonstruere.

Våbenhuset omtales første gang 1648-49,[18] da blytaget blev sat i stand og sugfjælene fornyet.

Fig. 9. Indre, set mod øst. Victor Hermansen fot. 1938. - *Interior to the east.*

Udover de allerede nævnte, ikke nærmere oplyste reparationer, skal anføres, at synet 1846 foreskrev oplægning af loft i rummet, der indtil da nok har haft åben tagstol; 1852 ønskede synet døren til kirken fornyet, og nogle år senere beordrede man indsat et vindue, hvor der »for tiden kun er en åbning«; 1903 skulle vinduet øges, og nogle år efter blev loftet fornyet. 1861 flyttedes kalkbænken til tårnrummet, som siden 1851 med en bræddevæg skulle aflukkes fra skibet.[36] Samme år som kirken indlemmedes i rytterdistriktet (s. 4043), anfører inventariet et †munderingsskab (s. 4065) i våbenhuset, og 1867[13] ønskede synet sognets †brandsprøjte fjernet herfra. I begge rummets sider er *murede bænke* bevaret i betragteligt omfang.

Vedligeholdelsen efter reformationen har udover de ovenfor omtalte arbejder ved tårn og våbenhus navnlig drejet sig om omsætning af kvaderstensfacader, som skød ud og undertiden revnede. Skavanker af denne art figurerer i efterretningerne fra kirkens kritiske periode i begyndelsen af 1700rne; således nævner et syn 1703[20] en »boble« på sydsiden. 1619[18] købtes og hentedes tre tønder kalk i Daugbjerg. Da tårnet istandsattes 1755-56, blev store partier af skibet samtidig repareret, og det er måske ved denne lejlighed, kirken blev forsynet med murede gesimser; disse er gentagne gange siden den første omtale 1823[37] blevet udbedret. Uldall læste på tårnet årstallene 1770 og 1806, skrevet med jerncifre, hvoraf der nu kun er enkelte tilbage. Det er ukendt, hvilke istandsættelser eller andet, der har været hentydet til; 1770 kunne være året for Mattrups erhvervelse af kirken (jfr. s. 4043).

I øvrigt erklærede synet 1803,[22] at vedligeholdelsen var upåklagelig, 1817[37] noterede man, at en restaurering var i gang, og efter Sechers

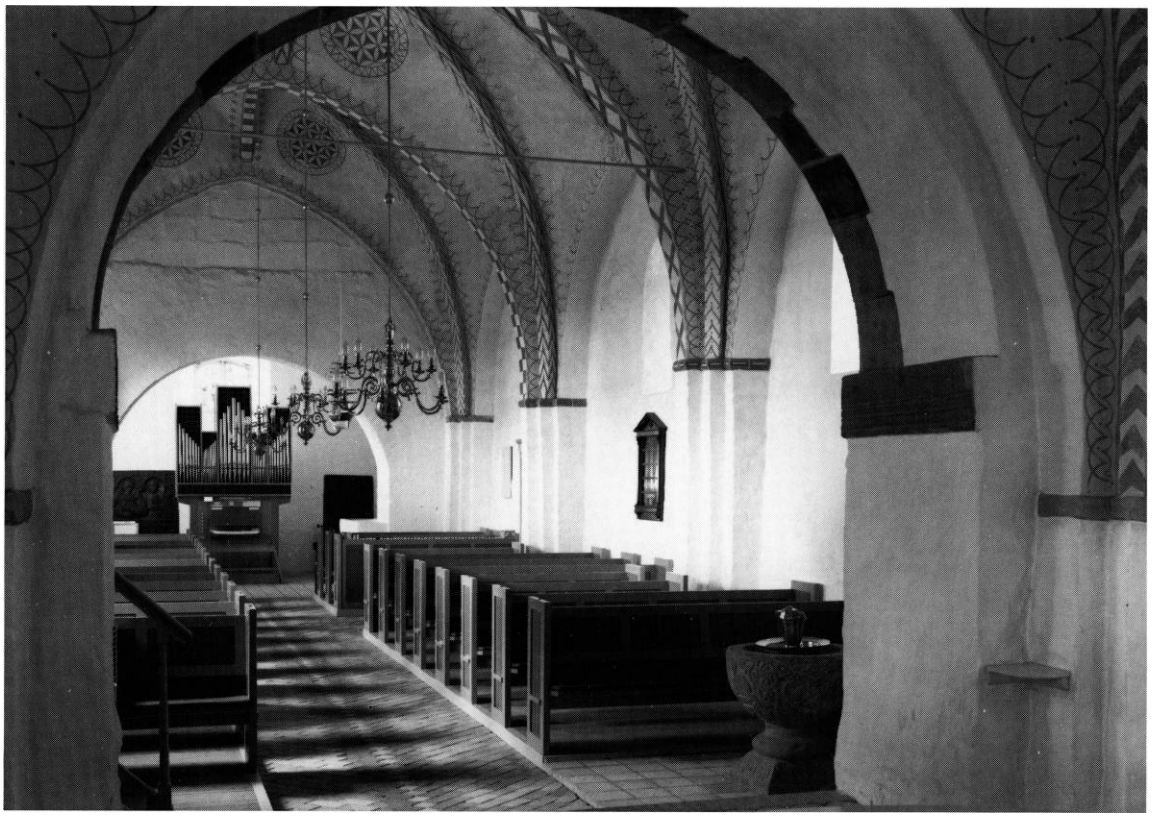

Fig. 10. Indre, set mod vest. NE fot. 1993. - *Interior to the west.*

overtagelse (s. 4043) blev bygningens tilstand beskrevet som god. Det har den øjensynlig været siden. En restaurering under ledelse af Viggo Norn fandt sted 1939 og fortsattes senere af Holger Sørensen frem til 1947; i 1970erne forestod Hans Vinther en hovedistandsættelse (jfr. nedenfor, gulve etc.).

1892[17] erklærede kirkeejeren sig villig til at »rense kirkemuren udvendigt, så granitstenene komme til at stå rene« (jfr. korbuen).

Gulvene, der er om- og delvis nylagte i 1970erne, består i koret af ottekantede, gule teglfliser i mønster med kvadratiske, blå. I gangen er der diagonallagte, gule mursten på fladen kombineret med midterbånd af almindelige, røde sten og kvadratiske, blådæmpede. I tårn og våbenhus ligger gule, kvadratiske teglfliser.

Gulvene, der omtales første gang i begyndelsen af 1700rne,[38] var på denne tid helt eller delvis af mursten. Ved den flere gange nævnte, store istandsættelse 1755-56 blev gulvet »ganske af nyt omlagt«. 1832[13] konstaterede synet, at også gulvet var forbedret, siden Secher overtog kirken. Synsprotokollens beskrivelse 1862 oplyser, at der i kor og gange lå gule fliser, i stolestaderne mursten og inden for alterskranken træ. 1891 kom det på tale, at forny gulvet i røde og gule sten i mønster.

Vinduerne i sydsiden og det i tårnrummet, der er fladbuede og udvendig falsede, indvendig smigede, er udført med trærammer og går tilbage til kirkens istandsættelse i 1940rne, fornyet i 1970erne; samtidig med udskiftningen af de ældre spidsbuede jernstel genåbnedes det oprindelige vindue i nordsiden af skibets midtfag, mens østfagets og korets blev rekonstrueret.

Vinduer omtales første gang 1619,[39] da de blev repareret af en glarmester fra Skanderborg;

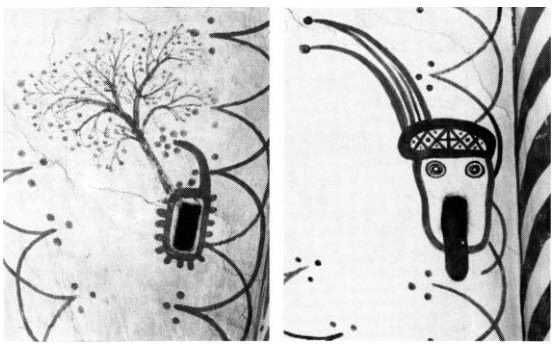

Fig. 11-12. Kalkmalerier, o. 1500, omkring hvælvhuller i skibets midtfag (s. 4054). NE fot. 1993. - *Mural decorations c. 1500 around vault-holes in the middle bay of the nave.*

1676-77[18] nævnes istandsættelse af tårnrummets vindue og fire i den øvrige kirke. Den almindelige, dårlige tilstand i begyndelsen af 1700rne omfattede selvsagt også vinduerne, hvor der manglede både bly og glas.

Forrige århundredes behov for mere lys gav sig første gang skriftligt udslag 1856,[13] da synet i nordsiden af skibets østligste fag beordrede indsat et vindue, der skulle svare til »de to sidst lavede i sydsiden«. Ideen effektueredes det følgende år, og da tilmuredes »i faget ved siden af« det lille vindue, som man havde fundet »unødvendigt og upassende«. Det var jernrammer, der kom i; 1875 indsattes et lignende i korets nordside, og det i syd skulle fornyes; et par år efter blev brudt en stor lysåbning i skibets vestligste fag.

De to jernvinduer forneden i skibets taggavl skulle renoveres 1879 og 1904; det i toppen ønskedes anbragt 1868.[17]

Tagmaterialerne, der i dag udgøres af tegl på kor og våbenhus, bly på skib og tårn, har haft denne fordeling i hvert fald siden midten af forrige århundrede; tidligere var hele kirken blyhængt. Det er bemærkelsesværdigt, at også våbenhuset havde metaltag, hvilket sammen med gavludformningen har fremhævet bygningen; blyet blev 1676-77[18] udskiftet med tagsten.

1803[22] var alle tage utætte; korets bly, der var repareret 1742-43[23] af Laurs Nielsen, forsvandt måske ved den ovennævnte restaurering 1817. Oplægning af tagsten, antagelig som midlertidige og partielle foranstaltninger, er eksempelvis omtalt 1617 og 1630,[18] og 1719[22] blev to fag på skibets nordside lukket med 4000 spån.

Korets *tagværk* er af fyr med ét lag hanebånd; skibets 13 fag, der præges af reparationer og udskiftninger (sådanne nævnt 1648-49 og 1729[40]), består overvejende af fyr, samlet på østsiden; der indgår genanvendt egetømmer. De øvre hanebånd bærer en ældre nummerering, og nogle steder er en samling suppleret med en støttenagle eller krumkonsol (jfr. bl.a. Føvling, ovenfor s. 4025, fig. 15 og s. 4027).

Opvarmning foranstaltedes, efter at et ekstraordinært syn 1885 havde anbefalet en af ingeniør Recks ovne opstillet i tårnets sydvestlige hjørne; 1901 var der behov for supplering med en †kakkelovn i skibets nordøstre hjørne. I 1920rne talte man om fornyelser, hvilket vist resulterede i det centralvarmeanlæg, der 1929 meldtes på plads.[36] Det nuværende varmluftssystem med fyr i kapelbygningen er indlagt ved den almindelige istandsættelse i 1970erne.

I dag er kirken indvendig hvidkalket, udvendigt gælder det også våbenhus og tårn, mens den øvrige bygning står i blank mur. Våbenhusets træloft, hvis midterste del er tøndehvælvet ligesom i Træden, er gråmalet.

KALKMALERIER

I forbindelse med opsætning 1901 af en †kakkelovn fandt man i kor og skib[43] rester af kalkmalerier på alle hvælv samt på enkelte vægge. Vanskeligheder ved finansieringen af den ønskede restaurering gjorde, at denne først blev udført 1905 af Eigil Rothe.[44] I mellemtiden var dele af de skøre kalklag faldet af, med det resultat at kun hvælvdekorationerne blev afdækket og herefter »nøje« genopmalet oven på et lag hvidtekalk, dækkende den oprindelige udsmykning.[45] 1927[46] foretog Egmont Lind en grundig rensning, nødvendiggjort af den i kirkerne hyppigt forekommende kakkelovnstilsodning.

Hvælvdekorationerne (jfr. fig. 9-10), fra *o. 1500,* i kor og skib, er af områdets vanlige, lette geometriske art, lidt forskellige i de to afsnit. Far-

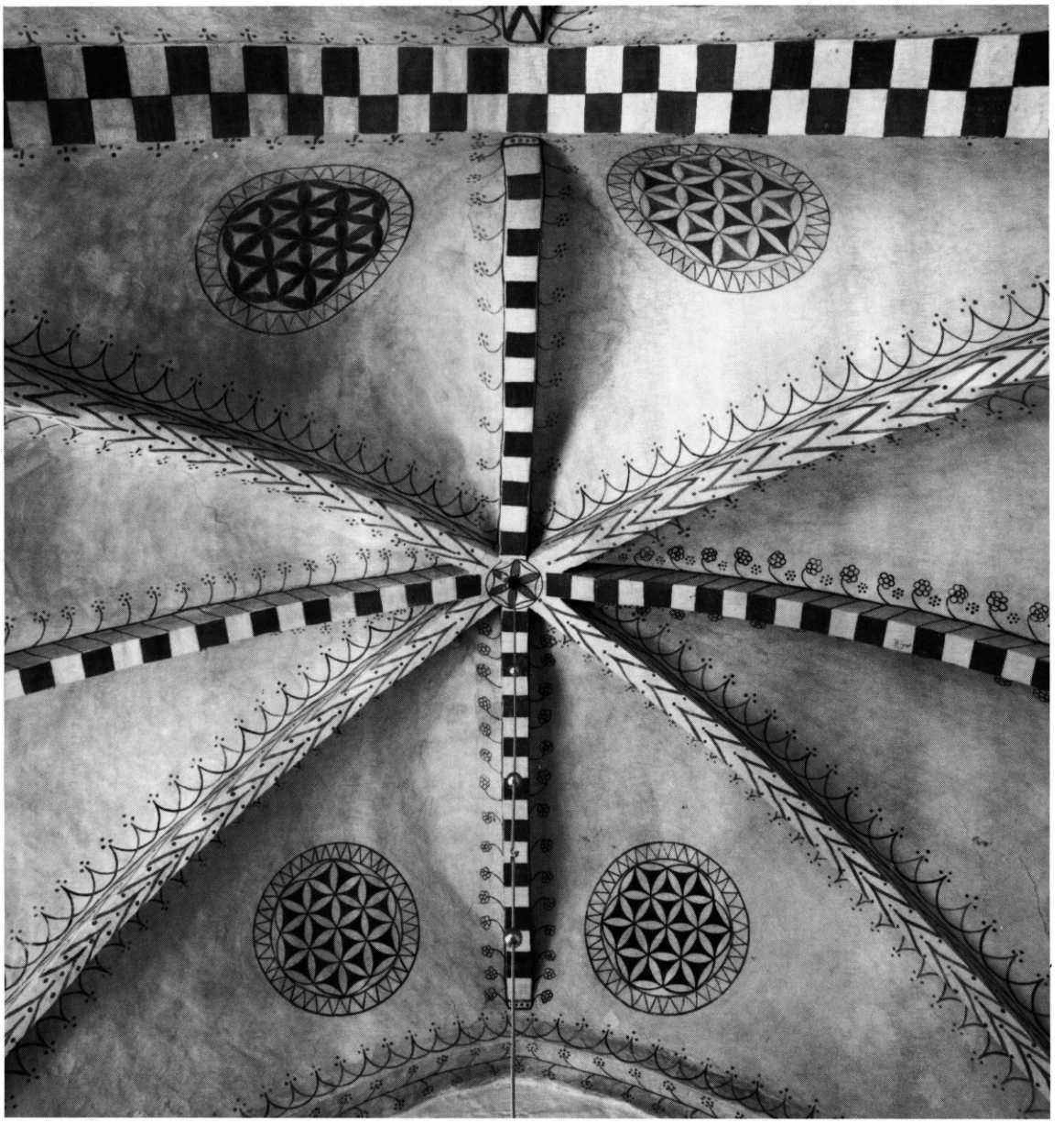

Fig. 13. Kalkmaleri fra o. 1500 på hvælvet i skibets vestfag (s. 4054). NE fot. 1993. - *Mural decoration c. 1500 on the vault of the west bay of the nave.*

verne er de sædvanlige, vekslende rødbrune og gråsorte, enkelte steder med lidt brunt eller brungult.[47] Næsten alle ribber og buer er ledsaget af den almindelige, krysende halvbuefrise, dog har koret blot en enkelt prik over buespidserne, hvor de øvrige har tre. Denne antydningsvise forenkling af kordekorationen bemærkes også ved den manglende toproset samt den ens ribbebemaling, smalle sparrer tværs over alle tre ribbesider; vederlagsbåndene er rødmalede og sortkonturerede, kun det nordøstre er tavlet rødt-sort.

Skibets tre fag har en ensartet, antagelig samtidig dekoration, men varierende i de enkelte

fag. Ribberne er enten dekoreret med sparrer som i koret eller stregtegnede på hver af de tre ribbesider, ledsaget af en eller flere prikker. I vestfaget (fig. 13) har de fire korsstillede ribber vekslende hvide og farvede firkanter på forsiden, siderne er tilsvarende indstreget, og fra de omtalte ribbers konturlinie udløber småblomster hvorimellem prikrosetter. Stilkede prikblomster ledsager enkelte ribber i alle tre fag og ses desuden på undersiden af vestfagets vestligste skjoldbue. Gjordbuernes underside er malet med skaktavl eller krydser. Store passerrosetter[48] i siksakmønstrede rammer lyser op i alle fagenes østkapper samt i vestkapperne i de to vestre fag. Ens seksbladsrosetter pynter toppunkterne. Andre dekorationer er de to hatpryede masker (fig. 12), der rækker tunge ud fra spygatterne i midtfagets østsvikler i nord og syd, samt det lille træ (fig. 11), der vokser ud af spygattet i vesthvælvets nordøstre svikkel. Omkring de meget små huller i østfagets østkapper er kun malet en rød streg. Vederlagsbåndene er i hovedsagen parvis ens i nord og syd, de østligste, kraftige hvælvkonsoller er til dels malet som murværk.

Også tårnhvælvet har muligvis haft en dekoration som de øvrige, idet en rest af en gråsortmalet buefrise skimtes på sydkappen, men er formentlig ødelagt ved senere ombygninger og reparationer[49] af tårnet (jfr. s. 4048).

Over den afrensede korbue ses på triumfvæggen et stort indvielseskors, der rimeligvis er nymalet før 1938 (jfr. fig. 9) i stedet for et tidligere, nedfaldet maleri (se nedenfor).

†Kalkmalerier. 1) I *1400rnes sidste halvdel* og før hvælvslagningen i skibet var på stedet for ovennævnte indvielseskors måske malet en fremstilling af *Dommedagskristus* siddende på regnbuen og omgivet af en mandorla. Grundlaget for denne antagelse er et fotografi fra 1901 (fig. 15), hvorpå bl.a. ses nogle dele af de to bueslag samt enkelte yngre strøornamenter. Ved Rothes undersøgelser 1905 var der tilsyneladende ingen rester af de skøre kalklag bevaret.[50]

2) Fra *o. 1500* stammer nogle rester *af figurmalerier* på nordvæggen i skibets tre fag, afdækket 1905. De var imidlertid så ødelagte, dels ved udvideisen af et vindue, dels ved afskalning, da de kun sad på et hvidtekalklag, at de ikke lod sig restaurere. Under østligste hvælving fandtes et *Korsfæstelsesbillede*, hvoraf der vestligst kunne skimtes rester af en rytter og længst mod øst en djævel, der slog kløerne i den fortabte røvers sjæleskikkelse. Midtfagets rester kunne ikke samles til et genkendeligt motiv. Under vestligste hvælv sås tydeligt, at vægfladen havde båret en stor *Lykkehjulsfremstilling.* - Allerede ved forundersøgelsen 1901 var på nordre hvælvpille mellem 2. og 3. fag afdækket en brun- og grønklædt *narrefigur* (fig. 14), der efter rensning og fotografering atter blev overkalket, »da Figuren paa det stærkt iøjnefaldende Sted, den sad, ikke egnede sig for Nutids Kirkegængere«. Narren,[51] der var iført narrehue med bjælder på ørerne og »hanekam« herimellem, holdt ifølge Rothe højre hånd op til munden som for at krænge den

Fig. 14. Kalkmalet †narrefigur fra o. 1500 på hvælvpillen mellem skibets 2. og 3. fag fra øst (s. 4054). Eigil Rothe fot. 1905. - *†Mural painting of a jester, c. 1500, on vault pier between the 2nd and 3rd bay from the east.*

og række tunge eller kaste op. Forsmækken på de stramtsiddende hoser var knappet op og smøget ned, så han kunne lade sit vand i en bøtte med hank, der stod mellem hans ben. Omkring figuren og på de tilstødende pillefalse var frit malede strøornamenter, under figuren sås en siksak- og buefrise, hvorunder folderne på en dragning.

3) *1614* udførtes en *skyggemaling*[52] (fig. 16) af den nye altertavle på korvæggen bag ved denne. To malersvende fik 5 mk. samt 30 sk. for øl og mad for i halvanden dag »af sort« at male en »tavle på væggen bag altertavlen«.[39] Resterne af denne, nu forsvundne skyggemaling, der kort er omtalt og fotograferet 1901 af M. Mackeprang, viste en gentagelse af nordre storvinges kartouche.

INVENTAR

Oversigt. Kirkerummet, prydet med egnens nette, kalkmalede hvælvornamenter fra o. 1500, kan fra tiden før kun fremvise den romanske døbefont, bemærkelsesværdig ved resterne af en rød bemaling. Et middelalderligt †korbuekrucifiks faldt fra hinanden 1822, formodentlig et resultat af kirkens dårlige vedligeholdelse i 1700rne (jfr. s. 4043). Alterbordspanelet er i hovedsagen fra 1593. Altertavlen er regnskabsbelagt til 1612 og tilskrevet den i området velkendte Jesper maler. På korvæggen bag altertavlen var 1614 malet dens †skyggedekoration. I årene 1642 og 1643 har to ægtepar som betaling for deres begravelsesplads i kirken skænket henholdsvis prædikestol og himmel, begge dele rimeligvis udført i Oluf Olufsens værksted i Hedemølle. I ryttergodsperioden har dettes kirkeinspektør, krigsråd Niels Frederik Morville til Brandbjerg (Vejle amt),[41] o. 1736 sørget for anskaffelse af forskellige genstande, bl.a. et †alterklæde, et par lysestager fra 1674 til erstatning for de enkle †træstager, der havde været anvendt siden 1612, samt til fonten et af de velkendte, sydtyske dåbsfade fra o. 1550. 1757 blev en gammel alterkalk omdannet. Efter at der i mange år havde været klaget over kirkens »slette forfatning« indvendig, lod den nye kirkeejer, konsul Secher fra Horsens, kirken hovedrestaurere 1829-31. Alt inventar nymaledes, og »stole, bænke, degnestol og rækværk« fik lyseblå perlefarve. Endelig udførte Adolf Schumann et nyt maleri til altertavlen - alt for omtrent 50 rdl.[42] Ved 1800rnes slutning er altertavle og prædikestol som vanligt blevet afrenset for farver og bonet. - Klokken fra 1862 er omstøbt af en †klokke, udført 1482 af den produktive klokkestøber Johannes Petri.

Fig. 15. Rester af †kalkmalet dekoration, Dommedagskristus på regnbuen?, fra 1400rnes sidste halvdel, malet på triumfvæggens vestside, (s. 4054). M. Mackeprang fot. 1901. - *Fragment of †mural decoration, possibly of The Last Judgement with Christ enthroned on the rainbow, painted above the chancel arch in the last half of 15th century.*

Fig. 16. Rester af kalkmalet †skyggedekoration fra 1614 bag altertavlens nordre storvinge (s. 4055). M. Mackeprang fot. 1901. - *Fragmentary †mural shadow-decoration from 1614 behind the north wing of the altar-piece.*

Fig. 17-18. Detaljer fra altertavlen 1612, jfr. fig. 20 (s. 4058). NE fot. 1993. - *Details from the altar-piece 1612, fig. 20.*

Alterbordet er helt dækket af panel, de tre forreste sider af et fyldingspanel, af eg, fra 1593, bagsiden af tre vandretliggende, ældre egetræsplanker.

Alterbordspanelet (fig. 19), har (ny)skåret årstal 1593, formodentlig en gentagelse af det oprindelige, med ét ciffer foroven i hvert af forsidens fire listeindrammede felter; kortenderne har hver tre tilsvarende (udaterede) felter. Ved alle hjørner står kannelerede halvsøjler med drejede fod- og topstykker. De listeindrammede fyldingsfelter er smykket med arkader, der har riflede pilastre, profilkapitæler (flere fornyede) og hesteskoformet bue smykket med tandsnit og tværstregsornamenter. I forsidens buesvikler er reliefskårne treblade i det nordligste felt, i de øvrige hvælvede eller hulede tunger, de sidste muligvis stammende fra en tidligere restaurering. På kortenderne har sviklerne blot svagt indskårne, konturerede treblade; her er kapitælerne smykket med tandsnit. Bordet har omløbende, profileret fodliste, hvis nedre del er fornyet, samt omløbende kronliste med tandsnit og tunger, under bordpladens platte og kvartrundstav. Øvre plade ny. 1978 blev panelet snedkermæssigt istandsat og flere dele fornyet. Det var tidligere afrenset for farver og forniseret, i begyndelsen af århundredet bonet.[53] Kronlisten og en enkelt liste om hvert af felterne er nu forgyldt.

†Alterklæder. 1614 fandtes et klæde af grønt »cainfadhs« (dvs. kanefas, lærred). Året efter købtes fem alen af dette stof for 7½ mk., hvortil kom ½ mk. for at lade det sy.[39] 1661[54] var »forklædningen« af »taft«. 1663/64[18] købtes lærred til et nyt klæde. Fra 1700 noteres til stadighed ønsker om et nyt alterklæde. 1720 karakteriseredes det således som »bødet og lappet, med

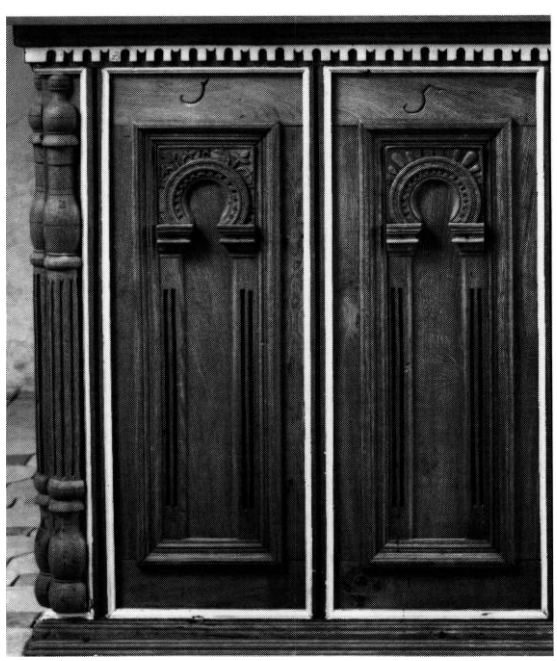

Fig. 19. Udsnit af alterbordspanel 1593 (s. 4056). NE fot. 1993. - *Section of altar frontal 1593.*

Fig. 20. Altertavle 1612 med maleri o. 1938 antagelig af Johan Thomas Skovgaard (s. 4057). NE fot. 1993. - *Altar-piece 1612 with painting c. 1938, probably by Johan Thomas Skovgaard.*

mange huller«.[22] 0.1736 lod krigsråd Morville anskaffe et nyt,[55] der 1739[23] oplystes at være af rød plys med sølvgaloner, der dog havde taget skade af møl og fugtighed. 1856[13] var anskaffet et klæde af rød plys med guldgaloner; 1879[17] ønskedes det fornyet.

Altertavlen (fig. 20) er ifølge kirkens regnskaber[18] bekostet 1612 for ialt 61½ dl. og 28 sk.; dens »tømmerværk« blev lavet i Rye, og »en maler betaltes for at udføre malerarbejdet«. Tavlen er tilskrevet Jesper maler,[56] der også i andre tilfælde har stået for både snedker- og malerarbejde, jfr. bl.a. den beslægtede tavle i Dallerup (s. 3604). Storfeltsmaleriet fra o. 1938 skyldes antagelig Johan Thomas Skovgaard.

Den enkle tavle, af eg, reduceret både ved tidligere tiders forfald og nyere omlavninger, har rektangulært storfelt flankeret af glatte søjler, der har fantasikapitæler, småblade under æggestav, og prydbælter med beslagværk omkring

Fig. 21. Alterkalk, udført 1757 af Anders Pedersen Schanderup, bægeret fornyet 1858, og berettelseskalk, udført 1862 af Erik Christensen Lind, Horsens (s. 4058f.). NE fot. 1993. - *Chalice made 1151 by Anders Pedersen Schanderup, the cup renewed 1858; and chalice for the Sick, made 1862 by Erik Christensen Lind, Horsens.*

løvehoved. Søjlerne hviler ikke som vanligt på fodstykkets bossesmykkede fremspring, men på en forlænget dækplade, hvilket indicerer en ændring af fodstykket, hvorved tavlens konstruktion er blevet svækket. Gesimsens kronliste er prydet med kraftige karnistandsnit, der antagelig tidligere ligesom på værkstedets øvrige tavler har indrammet storfeltet. Tandsnit ses derimod omkring topstykkets nyere kvadratfelt og på dettes kronliste og trekantgavl. Søjlerne her er glatte, med ringkapitæler. Tavlens stor- og topvinger er kartoucheformede, med beslagværk omkring henholdsvis engle- og løvehoved (fig. 17-18). Disse figurlige detaljer er formentlig skåret af andre svende end dem, der har medvirket ved værkstedets øvrige tavler.

Altertavlen, der er istandsat 1978, fremtræder siden 1892[17] afrenset for farver, blot med lidt forgyldning på enkelte lister. I storfeltet er o. 1938 indsat en bred egetræsindfatning[57] omkring et *maleri* af Kristus i Gethsemane, usigneret men antagelig udført af Johan Thomas Skovgaard.[58] Det er et oliemaleri på lærred, lysmål 128,5x90,5 cm, der viser en knælende, brunklædt Kristus, set i profil, med det blonde hår og skæg fremhævet på baggrund af en hvidgul glorieskive. Jordsmonnet er sortbrunt, himmelen mørkeblå, de øvre buehjørner brunsorte. Den nyere profilramme forgyldt.

Om tavlens ældre, dårlige tilstand meddeler arkivalierne,[22] at den ene vinge 1716 var faldet af, den anden vinge nærved året efter. 1720 var en reparation »meget nødig«. 1827[37] synes man endnu at kunne læse stafferingsåret 1612, men beklagede sig over, at tavlen tilsyneladende ikke havde været malet siden. Sognepræst »I.L. Rohmann, 1828-1838«, hvis navn og embedsperiode er indskåret bag på fodstykket, oplyser i kirkens »krønike«,[42] at al farve på tavlen var gået af, da den var malet med »vandfarve i det 17. århundrede«, og at den »så ud som et bræt oversmurt med kalk og skarn«. Under †maleriet[59] stod nadverens indstiftelsesord med forgyldning. - Efter kirkeejerskiftet 1828 (jfr. s. 4043 og 4055) gennemgik kirken en istandsættelse, der også omfattede altertavlen. Den blev 1830-31 »passende opmålet«[37] af Adolf Schumann i Horsens,[42] der formodentlig ligesom i Føvling (s. 4030) har opmålet et oprindeligt *†Nadvermaleri,* hvis tilhørende indskrift som nævnt endnu kunne læses. I topfeltet maledes *†Himmelfarten.* [60] - 1892 foretoges den ovennævnte farveafrensning og forgyldning, og begge dele gentoges 1906-07 sammen med en boning.[13]

Vedrørende †*skyggemaling* bag altertavlen, se s. 4055.

Altersølv. Kalk (fig. 21), 1757 omlavet af kirkens ældre kalk af Anders Pedersen Schanderup, Skanderborg,[61] der har udført den tilsvarende kalk i Føvling (s. 4031); bægeret fornyet 1858. Den er 21,5 cm høj, med ottedelt, ligeknækket fod og knop med et enkelt profilled mod de sekskantede skaftled, der kan stamme fra den ældre †kalk. På fodpladens underside et læderet mesterstempel (Bøje II, 1982, nr. 6289) for guldsmeden, der fik 1 rdl. 12 sk. for at omgøre den gamle kalk, der vejede 16 lod 1 kvint og tillægge 2 lod sølv, samt 1 rdl. 20 sk. for den nye fod, der

»færdig vejede« 11 lod 2 kvint.[23] - Det høje, glatte bæger, med tud, er fornyet 1858, efter at man året før havde ønsket det forhøjet.[13]

†Alterkalk, af sølv, tidligst omtalt 1614,[18] var 1720[22] brøstfældig. Før omlavningen 1757 vejede den 16 lod 1 kvint (jfr. i øvrigt ovenfor).

Disk, fra 1800rnes sidste fjerdedel, udført af Rasmus Jensen, Horsens, hvis mestermærke (Bøje II, 1982, nr. 6278) ses på fanens underside. Den er flad og glat, 13 cm i tvm., med et graveret indvielseskors (Georgkors) på fanen.

Berettelsessæt, 1862,[17] udført af Erik Christensen Lind, Horsens. Kalken (fig. 21) har rund, trompetformet fod med højtsiddende, glat knop og øvre, indknebet skaftled. Det halvcirkulære bæger er glat, med lille mundingsprofil; indvendig forgyldt. Langs fodens yderkant en graveret frise med firkanter, skiftevis glatte og skraverede. Lige herover et indvielseskors, skraveret, på glat baggrund. Under bunden indprikket skriveskrift: »Tilhøre(!) Tønning og Træden Kjerker. Anno 1862«. Herunder sjusket stregindridset »N (eller W?). Andersen 1862«. Den tilhørende disk, med samme stempel som kalken på undersiden, er 7,5 cm i tvm. og har på fanen et graveret indvielseskors, et skraveret Georgskors på glat bund. På undersiden på loddet lille fodring. - Sættet er anbragt i et samtidigt, sort, læderbeklædt træfoderal.

Fig. 22. Alterstage 1674, erhvervet til kirken 1736 (s. 4059). NE fot. 1993. - *Altar candlestick 1674, acquired for the church 1736.*

†Oblatæske, 1862,[13] fra Den kongelige Porcelænsfabrik, sort, med gyldent kors. Ifølge de ældre inventarier fandtes i hvert fald siden 1720[22] ingen oblatæske.

† Vinflaske af tin, 1720 og senest 1731 omtalt som brøstfældig.[22] 1846 anskaffedes en *alterkande* af sortlakeret jernblik, der 1857 blev erstattet af en †porcelænskande af den vanlige type fra Den kgl. Porcelænsfabrik, sort, med guldkors.[13] Nu ituslået.

Alterstager. 1-2) (Fig. 22), ifølge indskrift skænket 1674 af »Gese Heckmannin«[62] til en ukendt kirke, der formentlig senere kom under det kongelige ryttergods. O.1736[55] overdraget Træden af kirkeinspektør, krigsråd Morville (jfr. †alterstager). De 31,5 cm høje stager (målt til lysekravens overkant) har lavt klokkeprofileret fod, der på de to mellemste led har en graveret versalindskrift: »Anno 1674 den 1. Ianvarÿ / diese levchter Gese: Heckmannin: dem altar zv zier verehret«, ens på begge stager. Det mangeleddede skaft består af fladtrykt kugleled under indknebne, samt urneled med krave, kegle- og cylinderled; flad lyseskål. Formodentlig nyere messing lyseholder. 3-4) 1916, kopier af renæssancebordstager med sekskantet fod og lysekrave med englehoveder. På foden stemplet gørtlerens navn: »Erstad, Aarhus« og graveret giverindskrift: »Skænket af Anders Pedersen og hustru, Gammelstrup, 1916«.

To *†alterstager*, af træ og malede, blev 1612[18] købt for 2 dl. 4 sk. 1720[22] karakteriseredes de som ubrugelige, gamle, ormstukne og forrådnede. 1729[32] ønskedes de udskiftet med to »gode malmstager«, og sådanne var anskaffet 1736 (jfr. ovenfor).

Fig. 23. Dåbsfad af messing, o. 1550, sydtysk arbejde, anskaffet 1736 (s. 4061). NE fot. 1993. - *Brass baptismal dish, c. 1550, south German work, acquired 1736.*

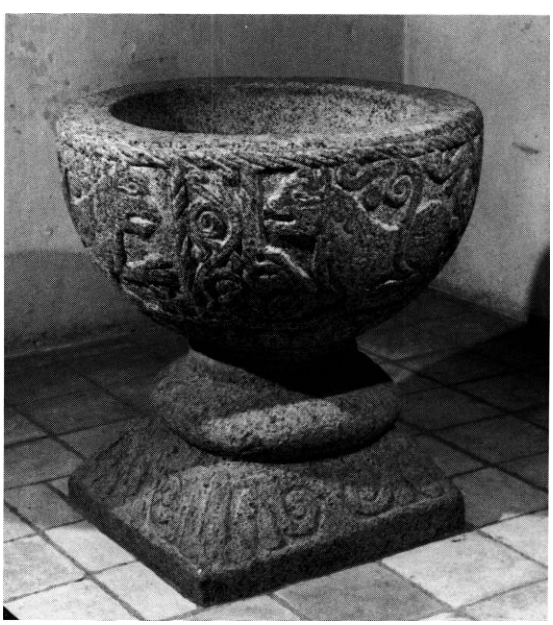

Fig. 24. Romansk døbefont (s. 4060). NE fot. 1993. - *Romanesque font.*

Syvarmet lysestage, såkaldt Titusstage,[63] er ifølge indskrift »Skænket af Anders Pedersen og Hustru Gammelstrup 1916«, leveret af gørtlerfirmaet Erstad.[64]

To ens *lyseslukkere* (fig. 39), o. 1916(?), af messing, cirkulære, med kegleformet top og lille knop, henholdsvis 10,5 og 5,5 cm høje, dekoreret med tværriflede bånd og med riflede knop- og fodplader. Opbevaret bag alteret.

†Alterbøger. 1614[18] ejede kirken en alterbog, et graduale og en dansk salmebog. 1661[54] fandtes to bibler, en kvart- og en folioudgave, den sidste tilhørende Træden, der dog havde endnu en. 1862[17] nævnes en bibel, en alterbog og to salmebøger.

Et *†røgelsekar,* 1642[18] benævnt »ildkar«, blev 1808 af sognepræsten beskrevet som et malmkar, »hvis låg forestiller et tårn med fløj, der i det hele er ubeskadiget«.

Messehagel, moderne, af gylden brokade med blåt silkefoer. *†Messehagler.* En hagel, tidligst omtalt 1614, blev 1641 repareret med et halvt lod silke. 1663/64 købtes for 8 sl.dl. en »kaftis« hagel, dvs. af kaffa, et fløjlsstof med glat bund og ophævede figurer; den var kantet af en galon og havde bagpå et kors af sølv- og guldgaloner. Foeret var af blåt lærred.[18] 1681/82[19] bestod haglen afblomstret fløjl; 1720[22] og 1740[23] karakteriseredes den som gammel og forslidt. De sporadisk bevarede regnskaber meddeler 1854,[13] at haglen enten skulle repareres, eller en ny anskaffes. 1862[17] var den af rødt plys med ægte guldgaloner.

Alterskranken, fra 1858,[13] af støbejern, består af lodrette stave hvorimellem krydslagte stænger med liljeagtige udløbere fra midten. Nu malet rødlilla. Fod- og håndliste af ferniseret eg. Opstillet i halvrundbue foran alteret. *†Alterskranke.* 1728[22] blev udført et »tralværk«. Ifølge »krøniken« 1831-38[42] bar dette »rækværk«, der stod i lige linie foran alteret,[13] initialerne »EK 1739«, som henviste til sognepræsten Erik Kjær (jfr. gravsten nr. 3), der kan have bekostet den daværende rødmaling på skranken.

Døbefont (fig. 24), romansk, af rødlig granit, kummens mere grovkornet og sortnistret end fodens; ca. 81 cm høj. Ifølge Mackeprang (Døbefonte, s. 258f.) tilhørende den såkaldte Horsenstype, men ligesom den ganske tilsvarende font i Ring-Brædstrup (s. 4000) med kapitælformet fod med øvre vulst. Den halvkugleformede kumme, ca. 77 cm i tvm. og ca. 26 cm dyb, har en 9 cm bred, glat mundingsflade.

Tovstave afgrænser som vanligt de horisontale dyre- og bægerbladsfriser og opdeler kummes lave reliefudsmykning i fire afsnit ved hjælp af lodrette bånd smykket med rankeslyng, ottetalsbort eller kæde af hjerteformede led med treblade. I hvert afsnit ses en stående løve i profil, parvis modstillede på hver side af båndet. Udformningen af løverne er ganske som i den ovennævnte kirke, den udfyldende plante i sviklerne over bagkroppene har tre blade til hver side. Et lavt skaftled er tilpasset fodens øvre, tilsvarende og nu samlet med cement. På hver af fodens skrå sider er hugget en symmetrisk plante med volutter og småblade.

Det er bemærkelsesværdigt, at fontekummen har bevaret rester af en *bemaling*[65] (fig. 25), der muligvis er oprindelig. Hovedparten af konturerne og mange detaljer er trukket op med en fin, rødbrun streg. Både tovstavenes yderkanter og hveranden af deres snoninger er rødbrunstreget. Bægerbladene forneden er markeret med en dobbeltstreg og en tegnet midtribbe. På løvehovederne ses stregerne tydeligt omkring de åbne gab, øjne og ører etc. 1884[17] blev fonten renset for maling! - Opstillet i skibets nordøstre hjørne, flyttet fra en plads under korbuens nordre del, hvor den var anbragt 1858[13] efter tidligere at have stået i koret.

Dåbsfad (fig. 23), o. 1550, men først anskaffet o. 1736 af krigsråd. N. Fr. Morville.[55] Det er et sydtysk arbejde af drevet og punslet messing, 43,5 cm i tvm. og 6 cm dybt ved den skrå kant. I det svagt hvælvede bundfelt en fremstilling af Syndefaldet efter samme forlæg som bl.a. i Gjern (s. 3334). Både detaljerne her og den omgivende bogstavfrise er næsten udslidt, hvilket allerede konstateredes 1808 af sognepræsten Lorents Bynch, der bemærkede, at fadet »fra umindelig tid« havde været i præstegården, hvor det blev renholdt og idelig skuret, så dekorationen var blevet til dels ukendelig. Han læste dog indskriften, tilsyneladende rigtigt, som svarende til den inderste på fadet i Træden (se s. 4091). På fanen to rækker stemplede ornamenter, små, seks takkede stjerner.

Dåbskande, 1933, af messing, udført af gørtlerfirmaet Knud Eibye, Odense,[66] svarende til

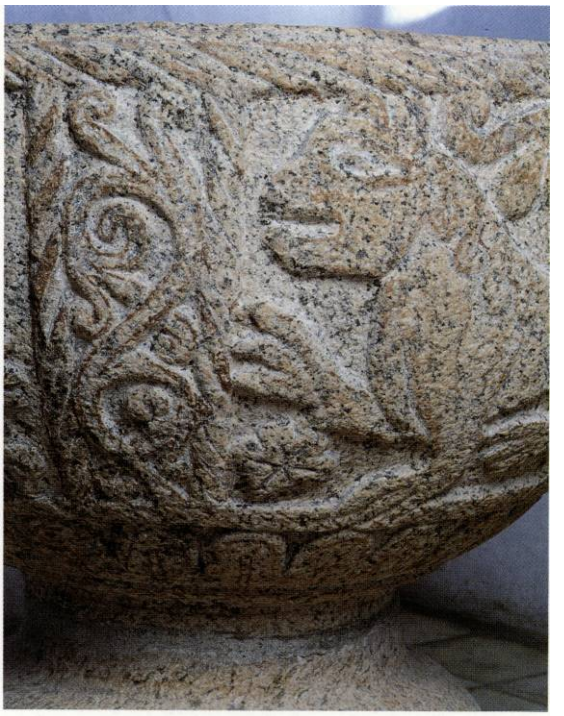

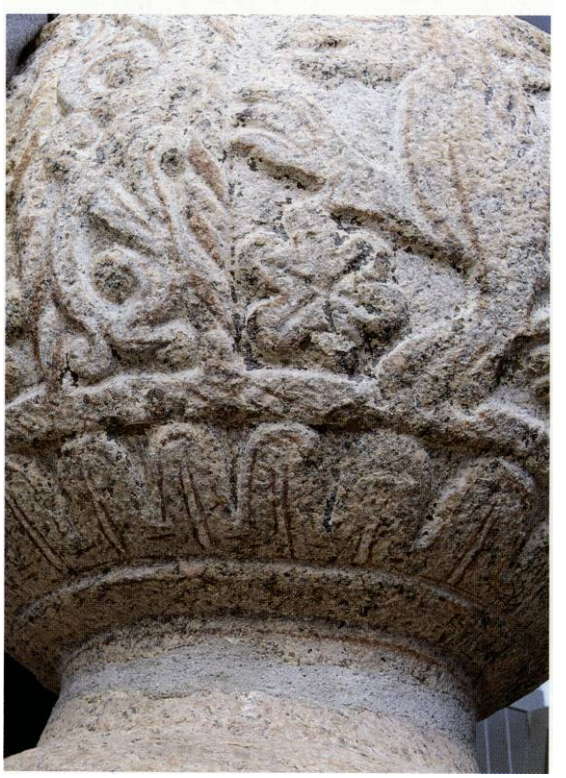

Fig. 25.Bemaling på døbefont, jfr. fig. 24 (s.4061). NE fot. 1994. -*Painting on the Romanesque font, cf fig. 24.*

Fig. 26. Prædikestol skænket 1642 af herredsfoged i Tyrsting Anders Jensen og hustru, og lydhimmel skænket 1643 af Morten Lavridsen og hustru, begge dele tilskrevet billedskæreren Oluf Olufsens værksted (s. 4062). NE fot. 1993. - *Pulpit donated 1642 by the district judge of Tyrsting Anders Jensen and his wife, and sounding-board donated 1643 by Morten Lavridsen and his wife, both parts probably made in the woodcarver Oluf Olufsen's workshop.*

bl.a. kanden i Voerladegård (s. 3864); 28 cm høj.

†Korbuekrucifiks. Da (kirke)synet 1822[37] undersøgte det over korbuen hængende krucifiks, nedstyrtede det »som forrådnet«.

Prædikestolen (fig. 26) er skænket 1642 af herredsfogeden i Tyrsting, Anders Jensen og hustru Maren Christensdatter, ifølge indskrift både på stolen og på ægteparrets gravsten, nr. 1. Af stilistiske grunde kan den tilskrives billedskæreren Oluf Olufsen fra Hedemølle.

Stolen hviler på et halvrundt, muret fundament[67] ved skibets sydvæg, med opgang langs triumfvæggen. Den har fire fag, rigt smykket med fladsnit såvel på gesims- og postamentbjælke som på storfelternes arkader, der flankeres af ottekantede søjler foran det hjørneknækkede, kannelerede rammeværk. Under krongesimsens æggestav bærer frisefelterne den toliniede giverindskrift med skråtstillede reliefversaler: 1) »Dene prestol hafver / Anders lensøn i Tø 2) neg heris fogid i Tøs/teng heret gifvet 3) tel kiercken for sig / oc sien høstrv M C D 4) ledersted (dvs. lejersted, gravsted) i kier/cken anno 1642«. Herefter fogedens bomærke (jfr. gravstenen). På gesimsens volutprydede hjørnebøjler sidder store, velskårne englehoveder med udbredte vinger, hvorimod de mindre englehoveder på søjlernes glatte prydbælter har krydsende vingespidser; en tredie udgave, med småblade som pandediadem, sidder under fremspringene på fodlisten og under de skårne løvemasker (fig. 27). Hængestykkerne herimellem har bøjleformede volutter omkring halvroset.

Navnlig løvemasker (fig. 40) og englehoveder samt hjørnebøjler og hængestykker har nære paralleller på prædikestolen fra 1641 og himlen fra 1639 i Vedslet (Voer herred), den sidstnævnte del skænket af billedskæreren Oluf Olufsen fra Hedemølle.[68]

Lydhimlen (jfr. fig. 26), fra 1643, er udført i samme værksted som stolen og på samme vis skænket af et ægtepar, Morten Lavridsen og Anne Jebstdatter, for deres lejersted i kirken. Den er sekssidet og til dels smykket med samme komponenter som stolen, løvemaskerne på hjørnekonsoller under den profilerede kronliste og hængestykkerne mellem englehoveder, der her har spiralkrøller samt volutbøjler ved ørerne. Gesimsbjælken har rankeslyng i fladsnit, og i de fire udadvendte frisefelter læses, med reliefversaler: 1) »Dene hemmel hafver / Marten

Lavris søn i 2) Gammelstrvp giefvet i Tø/neg kierce for sig oc 3) sin høstrv Anne Ieb/st dater leder sted i 4) kiercken / anno 1643«. Herefter deres bomærkeskjolde med initialer, henholdsvis ML og AID under Jesumonogram. Himlens høje, kartoucheformede topstykker er gennembrudte omkring midtcirklen med englehoved omtrent som dem under stolen, men med fligede vinger. Over hjørnerne står stive bladkviste over hjerteformet figur. Lydhimlens underside er ved brede, profilerede lister delt i seks felter omkring dobbeltbladet midtroset med vindrueklase, hvorunder hængedue, der holder de ret korte vinger tæt til kroppen.

1978 blev stol og himmel snedkermæssigt istandsat og afrenset for ældre lak. Begge dele fremtræder nu i rent egetræ stafferet med lidt forgyldning på enkelte lister og detaljer. 1890[13] ville man forsøge at fremdrage den gamle »farvebelægning«, og hvis det ikke lykkedes da foretage en overmaling med mørk egefarve med »guldforsiringer«. Resultatet blev således en afrensning[69] af den »staffering og maling« af prædikestol og himmel, som kontrafejeren fra Odense, Zacharias Philip Getreuer,[70] 1654-55[18] foretog for 50 rdl., hvortil kom 2 si.dl. i drikkepenge til hans to svende. - 1890[17] blev stolen sænket 15 tommer og trappen, fra 1832,[37] fornyet og forsynet med de nu stående, drejede søjler og profilerede gelænder; gråmalet. 1911 ønskedes trappen atter fornyet.[17]

† Timeglas nævnt 1661.[54]

Stolestader, 1978, udført efter tegning af Vinther og Roldsgaard; malet i to grønne nuancer.

†Stolevcerk. Kirkens formentlig ældste stolesæt, fra 1500rne, der måske i hovedsagen var bevaret til 1860 (jfr. nedenfor), er kort omtalt 1808 og til dels aftegnet 1820 af den kulturhistorisk interesserede sognepræst Lorents Bynch. Han beretter, at der på mandfolkestolene stod et Jesumonogram[71] og på 14 af fruentimmernes stole et Mariamonogram (fig. 28), »hvor alle Bogstaver er anbragte af Maria«. I arkivalierne er stole tidligst omtalt 1617,[39] da to snedkere i kirken indlagde fodstykker og fodskamler, udført af egetræ nyhugget i kirkens egen skov; skamlerne blev sammenslået med søm. Samme år indkøb-

Fig. 27. Detaljer fra prædikestolen 1642, jfr. fig. 26 (s. 4062). NE fot. 1993. - *Details ofpulpit 1642, cf.fig. 26.*

Fig. 28. Maria- og Jesumonogrammer på †stolegavle fra 1500rne. Laveret tegning ved sognepræsten Lorents Bynch 1820; i NM (s. 4063). - *The sacred Monograms of Christ and the Virgin Mary on †bench-ends from the 16th century. Pen and wash drawing 1820 by the parish priest Lorents Bynch; in NM.*

tes en *†brudestol* for 2*li* dl. Ved kirkens indlemmelse under rytterdistriktet 1719[9] (jfr. s. 4043) erklærede synet, at der var »fornødne stole«, hvoraf enkelte var repareret et par år før.[21] En stolestadefortegnelse 1731-32[72] meddeler fordelingen mellem sognets beboere. På mandssiden var nr. 1 forbeholdt eventuelt tilkommende, kongelige betjente, nr. 2 præstens familie, nr. 3 skolemesteren, kirkeværgerne og lægdsmanden, nr. 4-8 »helgårdsmænd« af Tønning, nr. 9-11 »halvgårdsmænd«, nr. 12 ritmester Esman (jfr. s. 4073) og Anders Nielsen i Tønning samt de tre byers smed, nr. 13-21 inderster og tjenestefolk, nr. 22 de tre byers hyrder. På kvindesiden svarede fordelingen til mandssiden, dog var nr. 1 forbeholdt en gammel aftægtskone, Karen Jensdatter af Troelstrup, som tidligere »med stor bekostning« havde »opbygget« denne stol. - 1830[37] blev de hidtil umalede stole og bænke malet med lyseblå perlefarve; to år herefter fik fruentimmer stolene nye »rækker«,[42] dvs. rygstød. 1860[13] fik kirken »nye, smukke stole« hvilket blev påskønnet af synet, da dette var sket uden synets tilskyndelse. Disse 42 malede og bonede *†stole* (jfr. fig. 9), der gav plads til 200 personer,[17] havde enkle trekantgavle, prydet med listedannet, latinsk kors med midtring. 1892 skulle stolene forsynes med nye fodstykker og rygstød af egetræ, tre år senere trængte stolerækkerne langs muren i sydsiden til at fornyes.[17] Løse *†bænke* anbragtes 1862[17] i våbenhuset.

Armstol til præsten (fig. 29), o. 1900, af mahognibejdset bøg; på forben og rygstolper skårne kapitæler, sædet læderbeklædt. Anbragt i korets nordøsthjørne.

†Skriftestol, med hængslet dør, blev 1618[39] udført for 11 dl. af Hans Mortensen i Kaihave (Hornborg sogn) og en medhjælper i løbet af tre uger. *†Degnestol* manglede 1720[22] en dør. 1862[17]

Fig. 29. Armstol til præsten, fra o. 1900 (s. 4064). NE fot. 1993. - *The priest's chair,* c. *1900.*

flyttedes den fra koret, og degnen anvistes som vanligt plads i øverste mandsstol.

†Kirkekiste. 1614 omtales en gammel kiste, hvortil der 1635 købtes en hængelås.[18]

Et *†skab* i våbenhuset, »med kongens geværer«, var 1707[20] brøstfældigt og kunne ikke holde regnen ude. 1719[9] omtales det som et munderingsskab, antagelig på grund af kirkens tilknytning til rytterdistriktet (jfr. s. 4043).

Pengeblok, o. 1980, af lys eg. Opstillet i skibet, øst for døren. En *†blok* blev 1612[18] beslået, dvs. med jernbånd, 1709 omtales den som »udygtig og unyttig«,[73] 1719[9] som jernbeslået. 1862[17] nævnes en træblok til de fattiges gave.

†Pengetavle, 1610[18] anskaffet for ½ mk. En *†tavlepung* er nævnt 1681[19] og 1740.[23] Syv år senere erstattedes den af en ny af fløjl med sølvgaloner, syet med rød og hvid silke og med en skindbeklædt blikdåse.[23] 1862 fandtes en blikbøsse, der fornyedes 1887.[17] O.1901 var anbragt en lille, konisk metalbøsse, med hank, på hver side af indgangen.[74]

Orgel, 1978, med seks stemmer, ét manual og pedal, bygget af P. Bruhn & Søn, Årslev. Disposition: Manual: Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Quint $2^{2/3}$, Oktav 2'. Pedal: Subbas 16'. Facaden har fem pibefelter og et enkelt gitterværk; stafferet som stolene. I tårnrummet. †*Orgel,* o. 1908,[17] med fire stemmer, leveret af Joh. P. Andresen & Co., Ringkøbing; facaden senere udskiftet. Disposition: Bordun 16', Principal 8', Gedakt 8', Fugara 4'; oktavkoppel. Pneumatisk aktion, keglevindlade. Den oprindelige facade lod vestvinduet udækket; kun et kors ragede op over vindueskanten.[17] Den yngre facade bestod af syv rektangulære felter med piber af tinlegering, flankeret af seks malede træpiber. I tårnrummet, med nordvendt spillebord.

Salmenummertavler. To næsten ens tavler (jfr. fig. 9-10), anskaffet 1887f.,[17] af poleret eg, med kapitælsmykkede pilastre og trekantgavl, hvorunder henholdsvis påsat malteserkors og cirkulært ornament; beregnet til skydenumre. Bagpladen for de fem rum sortmalet, tallene hvide. Desuden en ny, glat, hvidmalet tavle til ophængningstal. Tre *† tavler* fra 1800rnes slutning var sortmalede og beregnet til kridttal.

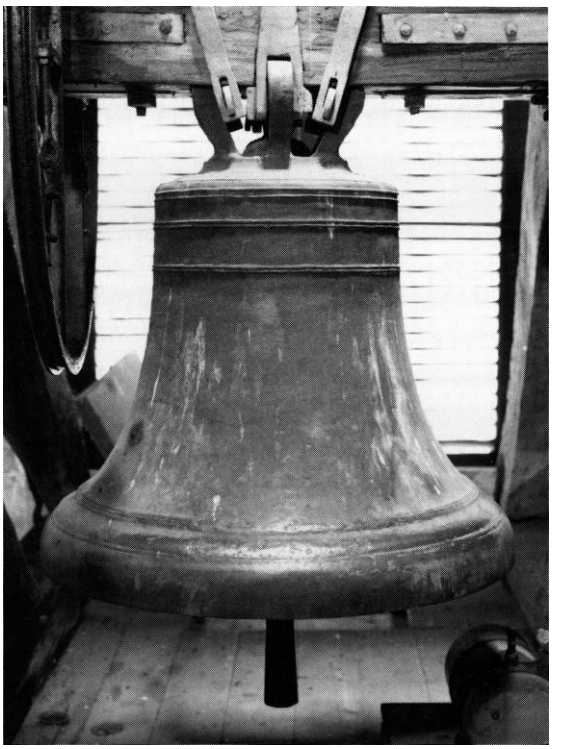

Fig. 30. Klokke støbt 1862 (s. 4065). NE fot. 1993. *Bell east 1862.*

Tre ens *lysekroner* (fig. 33), udført af gørtlerfirmaet Erstad, de to fra 1915, den tredie fra 1916, »Skænket af Søren Jensens enke, Troelstrup, 1915«. Graveret indskrift på hængekuglen på østligste og vestligste krone; to gange seks lysearme, lille topled med fligede vinger og trekløverformet ophængningsled. Senere indrettet til elbelysning.

Kirkeskib,[75] fuldskibet »Harbyes Minde«, påbegyndt i 1880erne af styrmand P. Harbye, færdigbygget efter dennes død 1888 af Knud J. Christensen, Ribe. Skænket af styrmandens søster Mary Harbye. Mærs og andre detaljer af ben. Sort skrog og grøn køl, gyldne bogstaver på agterstavnen og den ene side af forstavnen. Ophængt midt i skibet 1944.

En *†ligbåre* anskaffedes 1639;[18] 1681[19] og 1719[9] omtales den (samme?) som gammel; endnu nævnt 1739.[23]

Klokke (fig. 30), 1862,[13] omstøbt af †klokke fra 1482 (jfr. nedenfor). Den er 70 cm i tvm. og

Fig. 31. †Klokke, støbt 1482 af Johannes Petri (fra Flensborg) (s. 4066). Laveret tegning ved sognepræsten Lorents Bynch 1820; i NM. - *†Bell, cast 1482 by Johannes Petri (from Flensburg), recast 1862. Pen and wash drawing 1820 by the parish priest Lorents Bynch; in NM.*

har om halsen et tomt skriftbånd afgrænset af to par tætsiddende, spinkle og flade lister; ved den øvre rand to andre, mere spredte. Over slagkanten tre tilsvarende lister og over klokkens nedre profilled en enkelt. Beslag og ophængning ændret 1963 og atter 1974, da den fik ny egetræsslyngebom; samtidig installeredes elektrisk klokkeringning.

†Klokker. Ved klokkeskatten 1528/29[76] afleveredes en klokke, der vejede *2½* skippund og 6 lispund, dvs. 448 kg. Herefter omtaler arkivalierne kun én klokke (fig. 31) i tårnet: Den var støbt 1482 af Johannes Petri, også kaldet Jes Smid, fra Flensborg (tidligere Slagelse),[77] der som vanligt har afbildet sit smedeværktøj, knibtang og hammer, ved indledningen til minuskelindskriften om halsen: »ano acarnacione domini milesimo cdlxxxii facta sum aiohane petri help / (klokkestøberens segl, S inden for minuskelring) gud oc(!) sancte peder« (I Herrens kødblivelsesår 1482 er jeg udført af Johannes Petri. Hjælp Gud og S. Peter). Indskriftens anden linie, med seglet, stod på selve klokkelegemet uden de afgrænsende dobbeltlinier som ovenfor. Herunder var »indstøbt« tre 2,7-4,5 cm høje figurer (fig. 32), hvoraf i hvert fald det midterste tydeligt markerer sig som (afstøbning af et) pilgrimsmærke ved de små øskener på rammen, beregnet til påsyning på dragten. De forestiller, fra højre, 1) Maria siddende med det nøgne, kronede(?) Jesusbarn på skødet, 2) Maria, med glorie om hovedet, ligeledes med barnet, med

krone(?), på skødet og inden for en husformet ramme, måske det samme mærke, som er anvendt på klokken fra 1490, af samme støber, oprindelig i Øm klosterkirke (jfr. s. 3789) samt 3) en stående, rigt draperet mand med fuldskæg.[78] - Klokken, der ifølge synsportokollen var 1 alen 2 tommer (ca. 69 cm) i tvm. og ifølge sognepræsten 1½ alen lang (94 cm) uden hankene (1 kvarter lange, ca. 15 cm), blev omstøbt 1862,[17] fordi den havde fået en betydelig revne, da den blev kimet i pinsen samme år, hvilket blev udført af smeden ved at slå på klokken med en stor hammer.

Gammel *klokkestol*, af eg, den almindelige type med dobbelte skråstivere, støttet til hver side af skråbjælker. Muligvis den klokkestol, som Niels Schou af Skanderborg opsatte 1755-56[23] sammen med tårnets spærværk (jfr. s. 4050). Den afløste en klokkestol fra 1667-69,[18] der blev forbedret o. 1707.[20]

GRAVMINDER

Gravsten. 1) (Fig. 36), formodentlig fra o. 1642, over prædikestolens givere Anders lensøn i Tønning, herredsfoged i Tørsting herred, og hustru Maren Christensdater, med hvem han levede i ægteskab i • år, velsignet med syv sønner

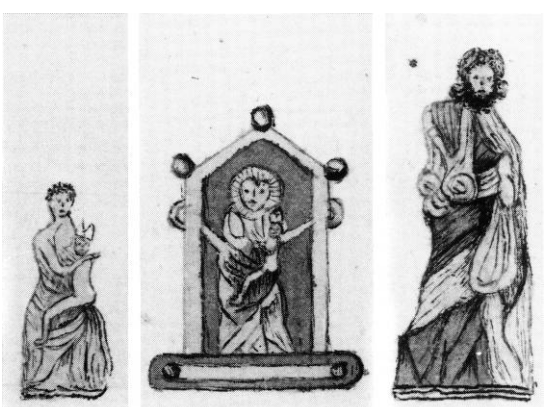

Fig. 32. Aftryk af figurer på †klokke 1482, i midten et pilgrimsmærke af Maria med barnet; jfr. fig. 31 (s. 4066). Laveret tegning ved sognepræsten Lorents Bynch 1820; i NM. - *Impression offigures on †bell 1482, in the middle a pilgrim's mark of the Virgin and Child; cf fig. 31. Pen and wash drawing by the parish priest Lorents Bynch 1820.*

Fig. 33. Lysekrone skænket 1915 (s. 4065). NE fot. 1993. - *Chandelier donated 1915.*

og to døtre. Han døde den • 16•, »hans alder • aar«, hun døde den • 16•, hendes alder • år. Nederst: »Gvd opveck denom alle til det evige lif / oc hafver for Anders Ienssøn for dieris begraf/velse i kiercken for/ærit til kiercken / den predickstoel / som er indsat aar 1642.« (Jfr. s. 4062).

Grønsort kalksten, 170x110 cm, indskriften med reliefversaler på stenens nedre del. I hjørnerne store cirkler med evangelisttegnene, hvis navne, med reliefversaler, står på de respektive rammer, foroven »[S. Mattæus evan.] og [S. Ioha]nnes evan.«, forneden »S. Marcvs evan.« og »[S.] Lvcas evan.«. På stenens øvre del bærer kortskaftede, riflede pilastre med profilerede kapitæler en tunget arkade, hvorpå indskriften: »leg er opstandelsen ... hov(!) som troer. Ioh. XI« (indledt og afsluttet oven over kapitælerne). Under buen ses den opstandne Kristus, i skybræmme, velsignende og med korsfane, stående på graven, trædende på ondskabens slangehoved. Til siderne herfor er ægteparrets symmetriske bomærkeskjolde med initialer, henholdsvis »AIS« for Anders Iensen og »MCD« for Maren Christensjatter, hvis mærke, Jesumonogrammet IHS, er kvindernes vanlige. - 1877 lå stenen i skibets gulv lige foran kortrinnet og således ud for prædikestolen, som de havde skænket 1642, og hvorpå deres lejersted er omtalt. Som det

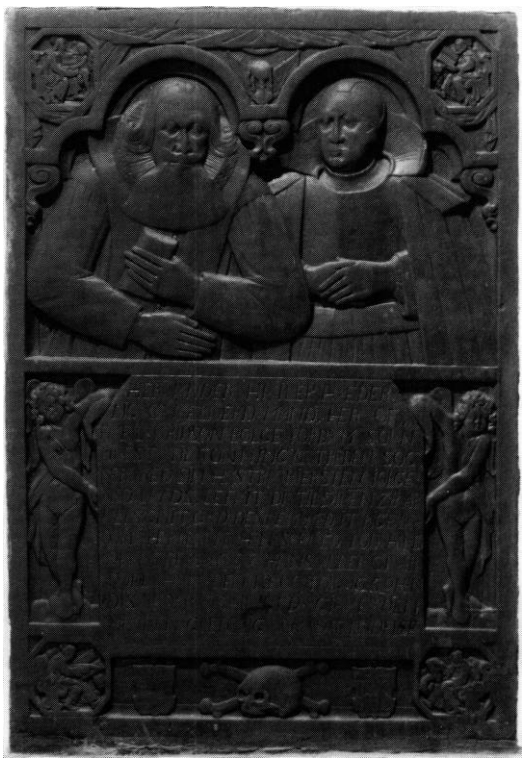

Fig. 34. Gravsten nr. 2, o. 1657, over sognepræst Ove Lauridsen Bølge og hustru Kirsten Jørgensdatter Lund (s. 4068). NE fot. 1993. - *Tombstone no. 2, c. 1651, of the parish priest Ove Lauridsen Bølge and his wife Kirsten Jørgensdatter Lund.*

fremgår af indskriften, er stenen udført i deres levetid og formodentlig samtidig med prædikestolen. 1884[17] blev stenen indsat i tårnrummets vestvæg, hvor den nu er delvis skjult af orglet.

2) (Fig. 34), halvfigursten, o. 1657, over Offve Lavridsøn Bølge, fordum sognepræst til Tønning og Treden, og hustru Kiersten Jørgensd(atter) Lvnds; de levede sammen i ægteskab i 28 år, velsignet med et pigebarn, som i Herren er hensovet. Han døde 5. febr. 1657, 61 år gl, hun døde 10. okt. 1659, 53 år gl.

Den velbevarede gravsten af rødbrun kalksten, 183x129 cm, har indskrift med fordybede versaler i et felt holdt af to stående, let draperiklædte engle på stenens nedre halvdel. Under skriftfeltet et kranium foran korslagte knogler, flankeret af afdødes symmetriske bomærkeskjolde, hans skrådelt, i heraldisk højre felt tre bølger over et »B«, i venstre tre sekstakkede stjerner, hvorover faner(?), hendes mærke det vanlige Jesumonogram IHS omgivet af hendes initialer »KID«. På stenens øvre halvdel ses ægteparret under dobbelt arkadebue, støttet af volutkonsoller. Han er i ornat med bog i venstre hånd, hun har opslået, stivet krave, huesnipper på pande og ved ører, hænderne er sammenlagte. I buesviklen midtfor et vinget timeglas under et draperi ophængt langs øvre kant og omkring hjørnernes ottekantede felter med de siddende evangelister og deres tegn, foroven Mattæus og Markus, forneden Lukas og Johannes. Den velhuggede sten med de fine ansigtsdetaljer er antagelig udført i et Århusværksted. - 1877 lå stenen i koret ved triumfbuens nordside, 1884[17] indsat i tårnrummets vestvæg.

3) (Fig. 35), o. 1750, over velærværdige og højlærde hr. magister Erich Kiær, f. i Svendborg i Fyn 22. febr. 1683, provst over Thyrsting herred og sognepræst for Tønning og Træden menigheder. Efter fem års tro tjeneste i ordet som feltpræst, fremdeles som en tro Guds tjener tjent i disse menigheder 31 år, †1750, 67 år gl. Tillige med sin første hustru mad. Bergitha Kierstina Bay, †1732 i sit alders 64 år efter ni års ægteskab. Kom siden i ægteskab 1736 med dydsirede jomfru Christiana Benedicta Sørensdatter, i 14 års ægteskab velsignet med en søn og to døtre. Citat fra »Joh. 11. cap. 25 VD:«

Rødbrun kalksten, 166x93 cm, med fordybet kursivindskrift (navnene med store skønskriftsbogstaver) i stort, dobbelttunget midtfelt over oval bladkrans omfattende bibelcitatet. I stenens hjørner er svungne bladkonsoller flankerende et (skævtvinget) timeglas, de nedre rummende et ovalfelt med spejlmonogrammer i relief, henholdsvis »EK« (jfr. †alterskranke, 1739) og »CBSD(?)« for ægtemanden og hans anden hustru. - 1877 lå stenen i koret ved triumfbuens sydside, 1884[17] flyttet til tårnrummets vestvæg.

4) O.1836, formodentlig over Kirstine Sophie Frederikke Lindgreen, †1836, Tønning sognepræst, Jørgen Lindegaard Rohmanns første hustru.[79] Helt nedslidt indskrift på rødlig sandsten, 118x83x9 cm; profilerede kanter. I hvert hjørne en lille, rund fordybning, 11 cm i tvm., formo-

dentlig til forsvundet roset. Anbragt på rododendronbegroet, lav høj nordøst for koret (jfr. s. 4044).

Kirkegårdsmonumenter. 1) Støbejernskors, o. 1858, over gård- og lægdsmand Laurs Stephansen, f. i Tønning 20. dec. 1814, død smst. 18. juni 1858. »Hans sørgende enke og 5 børn begræde tabet af en god ægtefælle og en kiærlig og omhyggelig fader«. 145 cm højt kors ganske svarende til det i Føvling (s. 4038) og med antikvaindskrift i relief. Ved østre kirkegårdsmur.

2-3) (Fig. 37), o. 1850-75 to ret ensdannede, genanvendte sten, hvis oprindelige indskrifter på den nuværende bagside er næsten forsvundne. De er af grå granit, 62x55 (og 50) x 13-14 cm, nærmest hjerteformede, med en skråfaset sokkel på hver side af spidsen. I en blok foroven er udsparet en rektangulær fordybning til en indlagt marmorhånd, henholdsvis sammenlagte hænder. I blokkenes overside taphuller, henholdsvis et og tre, formodentlig til kors m.m. Begge stens bagsider har affaset overkant, på den ene er indhugget et lille kors foroven og to forneden. - De sekundære, fordybede indskrifter er over sognefoged Jens Andersen Jensen, †1937, og formodentlig hans hustru Jensine

Fig. 35. Gravsten nr. 3, o. 1750, over provst Erich Kiær og to hustruer (s. 4068). NE fot. 1993. - *Tombstone no. 3, c. 1750, of the rural dean Erich Kiær and his two wives.*

Fig. 36. Gravsten nr. 1, o. 1642, over herredsfoged i Tyrsting Anders Jensen og hustru Maren Christensdatter (s. 4067). NE fot. 1993. - *Tombstone no. 1, c. 1642, of the district judge of Tyrsting, Anders Jensen and his wife Maren Christensdatter.*

Andersen Jensen, †1952. Nu opstillet ved muren øst for kirken.

4) (Fig. 38), o. 1873(?), over Kirstine Marie Lassen. *12. maj 1823 i Troelstrup, †29. aug. 1873 samme sted, og ægtefælle, gårdejer Anders Lassen, *4. nov. 1817 i Krogh, Vorladegd. sogn, †29. marts 1899 i Troelstrup. Monument af hvid marmor, 84 cm højt medregnet den profilerede sokkel. Spor efter afbrækket kors foroven. Den fordybede, sortmalede indskrift med antikva på ophævet skriftplade. Foroven er reliefhugget en krans af egeblade, sammenbundet af sløjfe, omkring symbolerne for Tro, Håb og Kærlighed, kors, anker og hjerte. Nu opstillet ved muren øst for kirken.

†Gravramme. 1741/42[23] fik kirken 32 sk.[80] for en ramme, som blev lagt over skolemesterens »afgangne« kone.

KILDER OG HENVISNINGER

LA Vib. Præstearkiv: Tønning kirke, regnskabsbog 1604-78 (C KRB. 467), »Chronica Tonningense 1831-38«, i Tønning-Træden kirkebog 1789-1813 (C 401.2), Tønning-Træden, diverse dokumenter 1788-1880 (C 401.21).

Ved embedet: Synsprotokol 1862ff. - Se iøvrigt fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Gammel Skanderborg amt i almindelighed s. 2874 samt forkortelser s. 2875. Fagordbog s. 15.

NM2: Håndskrift.: F. Uldall: Om de danske Landsbykirker V, 1888, s. 7-9, - Sognepræst Lorents Bynch 1808, manuskript, se litteraturlisten nedenfor, indberetninger ved samme 1808 og 1820-21, (†røgelsekar, dåbsfad, †stolestader og †klokke), J.B. Løffler 1877 (bygning, inventar, og gravsten), Eigil Rothe 1905 (kalkmalerier), Mogens Larsen 1975 og 1977 (bygning, kalkmalerier og inventar), Lucien Hecklen 1978 (inventar), Vibeke Michelsen 1993 (kalkmalerier, inventar), Peter Michelsen 1993 (gravminder). - Udskrifter af de gennemgåede arkivalier findes i NM.

Notebøger. NM2: N.L. Høyen IX, 1830, s. 3 (bygning, font).

Tegninger og opmålinger. NM2: Lorents Bynch 1820: Klokke med indskrift, †stoleindskrift og indskrift på dåbsfad. H. Vinther 1987: Kirkegård. - *Kgl. Bygningsinsp. Århus:* Tegninger og korrespondance siden 1924. *Horsens museum:* V. Norn, udat.: Opmålingssæt.

Litteratur: Lorents Bynch: Om nogle Døbefade i de danske Kirker, i Antiqvariske Annaler, udg. ved Den kgl. Commission i Kjøbenhavn for Oldsagers Opbevaring, Kbh. III, 1820, s. 161-177 med tavle IV.

Historisk indledning ved Lars Bisgaard, beskrivelse af kirkegård og bygning ved Kjeld de Fine Licht, kalkmalerier, inventar og gravminder ved Vibeke Michelsen og orgel ved Ole Olesen. Engelsk oversættelse ved Jean Olsen. Redaktionen afsluttet 1993.

1 ÆldDaArkReg. I, 203.
2 Repert. I, nr. 5156.
3 ÆldDaArkReg. I, 211; på samme side nævnes kirken også 1507 og 1509.
4 DaMag. 4. rk. II, 40.
5 ÆldDaArkReg. I, 211, nævner under 1532 en lovhævd på jord i sognet tilhørende »Tønning kirke og Århus domkirke«. Det er usikkert, om domkirken her optræder på vegne af Voer kloster (jfr. s. 3874). Ifølge pavebrevet 1486 (ActaPont. 3017) var Tønning kirke ikke inkorporeret i klosteret. Århus Domkapitels Jordebøger nævner heller ikke Tønning kirke.
6 LA Vib. Århus bispearkiv (C 3. 1101). Andre indicier er den nedennævnte hegnssag 1574 og den omstændighed, at Hans Due (jfr. ovenfor s. 3834 og 3876) 26. dec. 1579 forlenedes med kronens part af kirkens korntiende (KancBrevb.).
7 Kronens Skøder 21. juli.
8 F. Elle Jensen: Sognepræsten i Linnerup og hans kirker, ÅrbÅrhSt. LIV, 1961, s. 170-80.
9 LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkerne på ryttergodserne 1713-24 (C 3. 1155).
10 LA Vib. Skbg. rytterdistrikt 1717-67. Jordebogsekstrakter og arkivalier vedr. ændringer af godsets omfang 1719-69 (G Ryt. 8. 9).
11 LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkernes jura patronatus 1756-88 (C 3. 1154).
12 LA Vib. Århus bispearkiv. Sager vedr. kirkeejere 1837-44 (C 3. 1156) og Provstearkiver. Århus amts sdr. provsti. Synsprot. 1817-54 (C 30. 1-2).
13 LA Vib. Provstearkiver. Tyrsting-Vrads hrdr.s provsti. Synsprot. 1837-.1909 (C 33. 1-4).
14 Foregående note samt kirkens synsprot.
15 Kane. Brevb. 10. okt.
16 NM sognebeskrivelse. Tønning, nr. 26.
17 Synsprot.
18 Regnskabsbog 1604-78.
19 RA. Rtk. Rev. rgsk. 1660-ca. 1848. Århus stifts kirkergsk. 1680-94 (261-66).

Fig. 37. Kirkegårdsmonument nr. 2, o. 1850-75, af granit, med sekundær indskrift o. 1937 (s. 4069). NE fot. 1993. - *Churchyard monument no. 2, of granite, c. 1850-75, with secondary inscription c. 1937.*

[20] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkergsk. og lign. vedr. landsogne 1671-1712 (C 3. 2434).
[21] LA Vib. Århus bispearkiv. Rgsk. for rytterdistrikternes kirker 1716-23 (C 3. 2439).
[22] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1700-1803 (C 3. 1166-76).
[23] RA Rtk. Rev. rgsk. 1660-ca. 1848. Skbg. rytterdistrikts rgsk. for kirker i Skbg. amt 1739-67 (279-85).
[24] Abrahamsen, s. 57: 4,1°.
[25] Det iagttages tillige, at korets sidefacader ikke flugter med skibets langvægge, som det er tilfældet i Sønder Vissing og mange andre steder.
[26] Stenen minder bl.a. om den overligger, der i sin tid sad i Odder kirkes sydportal (s. 2525, fig. 9A).
[27] Høyen har noteret, at i facaden var skibets vinduer højere og smallere end korets.
[28] Båndet er udeladt (borthugget?) på de vestre pillers østsider.
[29] Kvadre, der af hensyn til taglinien er skråt tildannede, indgår i tårnets murværk.
[30] Fornyelsen aflæses også som skifter af kvadre øverst på skibets vestvæg (jfr. fig. 10).
[31] B. Mosegaard Nielsen i sin undersøgelse af Skanderborgegnens kirker 1604-62, ÅrbÅrhSt. LXV, 1974, s. 57-135, redegør bl.a. for håndværkerne.
[32] LA Vib. Ryttergodserne. Skbg., Dronningborg og Koldinghus rytterdistrikter. Synsprot. 1724-35 (G Ryt 7. 1).
[33] Note 23. Formodningen styrkes af beskrivelsen hos Pontoppidan: DaAtlas, s. 197: »kirken har et stort og højt tårn«. Bogen er ganske vist udgivet 1768, men hviler på ældre indberetninger.
[34] Jfr. den lignende form på †våbenhus ved Them kirke (Vrads hrd.).
[35] Omdannelser af murværket tillader ikke umiddelbart at afgøre, om lisénbredden ved behugning skulle været blevet reduceret fra 90 til 60 cm.
[36] Noterne 13 og 17.
[37] LA Vib. Provstearkiver. Århus amts sdr. provsti. Synsprot. 1817-54 (C 30. 1-2).
[38] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirker på ryttergodserne 1713-24 (C 3. 1155) samt noterne 20 og 22.
[39] RA. DaKanc. 6 års kirkergsk ... 1620 (B 184 e).
[40] Noterne 18 og 32. Måske var det ved en af disse lejligheder, at taghældningen ændredes, som spor på tårnets østmur vidner om.
[41] (1676-1754), udnævnt til kirkeinspektør 11.apr. 1721; se Edv. Egeberg: Silkeborg Slot, Kbh. III, 1924, s. 210.

Fig. 38. Kirkegårdsmonument nr. 4, o. 1873(?), over Kirstine Marie Lassen, †1873, og hendes ægtefælle Anders Lassen, †1899. (s. 4070). NE fot. 1993. - *Churchyard monument no. 4, c. 1873(?), of Kirstine Marie Lassen, died 1873, and her husband Anders Lassen, died 1899.*

Fig. 39. Lyseslukkere af messing, muligvis fra 1916 (s. 4060). NE fot. 1993. - *Snuffers of brass, probably made 1916.*

42 Tønning-krøniken 1831-38 i Tønning-Træden kirkebog 1789-1813.
43 Korresp. i NM (OMA).
44 I dennes indb. anføres, at der da ikke fandtes mindste antydninger af middelalderligt kalkmaleri på korets vægge, undersiden af korbuen og vestsiden af triumfbuevæggen.
45 Ifølge Mogens Larsens indb. 1975.
46 Noterne 17 og 43.
47 Sidstnævnte farver ses på bladene af toprosetten i skibets østligste fag samt på undersiden af gjordbuen mellem dette fag og midtfaget.
48 Tilsvarende ses bl.a. i Adslev (s. 3108).
49 1715 var hvælvingen i tårnet »næsten forrådnet og en del ruineret« (note 22).
50 Ifølge korresp. 1901, med udgangspunkt i M. Mackeprangs meddelelser, var kalkmalerierne på triumfvæggen for ødelagte til at kunne undersøges endsige restaureres; jfr. fot. i NM.
51 Narren er omtalt og afbildet i R. Broby-Johansen: Den danske Billedbibel i Kalkmalerier, 1947, s. 164; jfr. i øvrigt artiklerne nr. 24 og 55 samt s. 57 ved Ulla Haastrup, i Danske Kalkmalerier, Sengotik 1500-1536, red. af samme, 1992.
52 Paralleller hertil findes bl.a. i Linå (s. 3281, her antagelig fejlagtigt dateret), samt i Søndersted og Hørve (DK. Holbæk amt s. 404 og 2537, nr. †3, med note 67). I Sjørslev, Viborg amt, synes der ifølge brev af 29. okt. 1927 fra Egmont Lind vedr. Tønning-sagen, at have været en lignende skyggedekoration; jfr. fot. af H. Borre 1927 (NM).
53 1902 og 1911 ønskedes det bonet (note 17).
54 LA Vib. Århus bispearkiv. Tyrsting herredsbog 1661 (C 3. 1101).
55 LA Vib. Skbg. rytterdistrikt 1717-67. Synsforretn. m.m. 1721-60. (G Ryt. 8.14).
56 Vedr. værkstedets andre tavler, se Linå (s. 3282), Gjern (s. 3329), Rye (s. 3741), Træden (s. 4085) samt antagelig Vester Velling, Viborg amt.
57 Brædderne er formodentlig genanvendt fra det tidligere maleri her; bagpå læses afslutningen af et navn, med sortmalet skriveskrift, rimeligvis sognepræstens »(Rohma)nn«.
58 Kunstneren anbefalet 1938 af Poul Nørlund, NM, efter sognepræstens anmodning om forslag (korresp. i NM).
59 Sognepræstens bestemmelse af maleriet som en fremstilling af Korsfæstelsen er antagelig en fejltolkning på grund af den dårlige bevaringstilstand.
60 Motiverne omtalt i synsprotokollen 1862.
61 Jfr. Sven Fritz: Anders Pedersen Schanderup, i ÅrbGlBy. 1976, s. 33-78.
62 Gedske Heckmann var gift med en major i dansk tjeneste, Hans Otto Heckmann, †1696 (J. C.W. og Kr. Hirsch: Fortegnelse over danske og norske officerer m.fl. 1648-1814, håndskrift i RA).
63 Omtalt i inventariet 1913 (note 17), men har måske først fået indskriften 1916.
64 Venligst oplyst af firmaet.
65 Om den sjældent forekommende staffering på fonte, se Mackeprang: Døbefonte, s. 41f. og Karin Kryger: Middelalderens bemalede stenskulptur i Danmark, i hikuin 3, 1977, s. 185f.
66 Ifølge gørtlerfirmaets kartotek.
67 Af tilsvarende form som på fot. 1901 af M. Mackeprang.
68 Jfr. billedskærerens ældre signerede eller dokumenterede arbejder i Torrild (s. 2627), Bjerager (s. 2506), Fruering (s. 2988) samt flere tilskrevne.
69 Samme skæbne er overgået Getreuers stafferinger fra 1660erne i Nakskov og Nysted (jfr. DK. Maribo, s. 1622, under navnet Philip).
70 Han fik borgerskab i Odense 1623 og døde før

Fig. 40. Løvemaske på prædikestolen, jfr. fig. 26 (s. 4062). NE fot. 1993. - *Lion's mask on the pulpit, cf. fig. 26.*

1.febr. 1677; jfr. Gregers Hvidkjær Hansen: Familien Getreuer, i PersHistT. årg. 103, 1983, s. 164f.

[71] Jfr. stolegavle i Them, Vrads herred.

[72] LA Vib. Ryttergodserne. Skbg. rytterdistrikt 1717-67. Synsforretn. 1721-60 (G Ryt. 8.14).

[73] LA Vib. Århus Bispearkiv. 1559-1845. Korresp. Vrads hrd. Linnerup-Hammer 1632-1845 (C 3. 692).

[74] Jfr. fot. i NM.

[75] Henningsen: Kirkeskibe, s. 110.

[76] RA. DaKanc. Rgsk. før 1559. Indkrævede klokker 1528-29 (108 A, pk. 11).

[77] Jfr. Uldall: Kirkeklokker, s. 195-197, med fig. 241 af sigillet. Jfr. indb. 1808 af sognepræst Lorents Bynch og tegninger 1820 i NM. - Uldall nævner fejlagtigt, at de to monogrammer (jfr. fig. 28), der er aftegnet på samme ark som klokken, tilhører denne. Af Bynchs indb. 1808 fremgår imidlertid det rette tilhørsforhold, nemlig til †stolegavlene.

[78] Af sognepræsten foreslået som den i indskriften nævnte S.Peter. Undersøgelser af klokkeindskrifter og pilgrimsmærker på samme klokke synes imidlertid at vise, at disse almindeligvis ingen relation har til hinanden. Jfr. Niels-Knud Liebgott: Afstøbninger af pilgrimstegn på danske middelalderlige kirkeklokker, i ÅrbOldkHist. 1971, s. 197f. (her er Tønning-klokken ikke omtalt).

[79] Jfr. brochure: Landsbykirkerne i Tønning og Træden, udg. 1992. af Tønning-Træden menighedsråd, samt Wiberg: Præstehist. II, 690 og III, 406.

[80] Blandt klagerne 1706 over Hans Hjortsvang (jfr. note 8 og s. 4043 ovenfor) indgik, at kirken ikke modtog indtægter for ligtræer lagt på kirkegården, anvendelse af lys eller klokkeringning (note 20). - Indtægt for erhvervelse af lej er sted er i øvrigt sjældent noteret: 1636 (note 18) betalte Niels Sørensen 10 rdl. for et lejersted i kirken til sig og sin hustru. »I levende live« skulle han hvert år give kirken et »forsvarligt vokslys«. 1753/54 noteredes til indtægt 2 rdl. for sal. fru ritmester Esmans begravelse i kirken (jfr. †stole), og 1756/57 64 sk. for mons. Olesens datters lejersted i kirken, samt 1766/67 for provstindens nedsættelse i kirken (note 23).

SUMMARY

Tønning church can be termed a »normal« country church, built of granite ashlar in the period around 1200. Like so many other churches, a number of changes were made to the fabric of this church in the decades prior to and after the year 1500: vaults springing from piers were erected in the chancel and nave. Likewise, a porch was added to the side of the church which faced the village, and at the west end of the nave a tower was built. It has an entrance fairly high up leading to the upper storeys (similar to that in e.g. Føvling church, p. 4019, fig. 7), where in 1947 a stair turret was added. Originally the tower had one more storey in which the bell was hung, but this storey was pulled down in the 18th century when the church was extensively rebuilt. Preserved in the east gable of the tower is the only original belfry light, related to those of the cathedral in Århus.

A mural-painted geometricai ornament in the usual local manner, from c. 1500, enriches the vaults in the chancel and nave. A †jester figure was revealed on a vault pier in the nave in 1905 but whitewashed again. Dating from the building of the church is the Romanesque font of granite, its decoration carved in relief is especially noteworthy since there are traces of red paint on it. The altar frontal bears the date 1593. Book-keeping accounts record that the altarpiece dates from 1612, and it is attributed to Jesper the Painter, the familiar craftsman of this area. A shadow painting - now lost - of the altar-piece was made behind it on the chancel wall in 1614. In 1642 and 1643 two married couples commissioned a pulpit and a sounding-board respectively, in payment of their burial piaces in the church (in the former case tombstone no. 1). Both items were probably made by Oluf Olufsen's workshop in Hedemølle. Various church fumishings were acquired about 1736, including a pair of altar candlesticks from 1674 as a replacement for the plain †wooden candlesticks used since 1612, and one of the much favoured south German baptismal dishes

from c. 1550 was bought for the font. An early chalice was remodelled in 1757. During a major restoration of the church undertaken 1829-31 all church furniture was repainted a pale pearl-blue shade, and Adolf Schumann executed a new painting for the altar-piece. The bell of 1862 was recast from a †bell dating from 1482 cast by the active bell-founder, Johannes Petri.

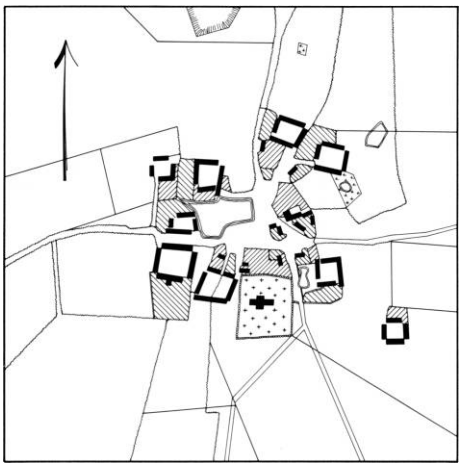

Fig. 41. Tønning 1:10.000. Opmålt 1807 af L. Melgaard, rettelser medtaget til 1863. Kopieret 1981 af Birgitte Andreasen. - *Map of the village.*